

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

БАКАЛАВР

на тему: «Під владою Криму та Османів: Олешківська, Кам'янська, Задунайська Січі. Трансформація соціального та політичного устрою, військової справи українських козацьких спільнот Великого Степового кордону.»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 історія та археологія

Зубрєва А.О.

Керівник: к.і.н., доц. Журавльов Д.В.

Рецензент: к.і.н., доц. Майстренко В.С.

Харків – 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Зародження, розвиток та занепад Олешківської, Кам'янської, Задунайської Січей.....	17
1.1. Кам'янська Січ: маловідомий епізод в історії запорозького козацтва.....	17
1.2. Олешківська Січ: подалі від Російської імперії.....	23
1.3. Задунайська Січ: остання спроба збудувати самостійну козацьку спільноту під османською протекцією.....	30
Розділ II. Трансформація соціального та політичного устрою, військової справи українських козацьких спільнот пізнього періоду існування Великого Степового кордону.....	42
2.1. Теорія «Степового Кордону» та його український вимір.....	42
2.2. Розвиток Кам'янської Січі в мусульманському світі через призму археологічних досліджень.....	50
2.3. Прояви впливу Степового Кордону на життя мешканців Олешківської Січі.....	58
2.4. Організація, устрій, побут Задунайської Січі – українські традиції, видозмінені впливом Великого Степового Кордону..	64
Висновки.....	74
Список використаних джерел та літератури.....	76

Вступ

Дослідження трансформації соціального та політичного устрою, військової справи українських козацьких спільнот Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей в контексті теорії Степового Кордону – тема важлива щодо розвитку українського наративу. Козакознавчі студії є дуже актуальними на сьогодні у зв'язку з потребою проведення якісної роботи щодо глибшого вивчення розвитку козацького суспільства в умовах Великого Степового Кордону. Водночас дана тема в історіографії не знайшла доволі широкого відображення і низка питань залишаються невирішеними. З огляду на це наукова актуальність праці не підлягає сумніву.

Концепція Степового Кордону Євразії – відносно нова концепція, яка допоможе вивчити розвиток запорозького суспільства під протекцією Кримського Ханства та Османської імперії за допомогою нової моделі бачення подій і процесів. Використовуючи її, маємо змогу пояснити суть і особливості історичних процесів, яким не приділяли достатньої уваги. Задля якісного вивчення впливу Фронтиру на українську історію варто було приділити увагу власне його визначенню, особливостей та інших прикладів подібних соціумів. Це допомогло визначити суспільства на досліджуваних територіях як фронтирну модель та з'ясувати її особливості.

Також в контексті актуальності теми варто згадати про загрозу знищення пам'яток Кам'янської та Олешківської Січей через чинник військової агресії Російської Федерації. Тому маємо додаткову можливість привернути більше уваги до дослідження даних Січей.

Об'єктом дослідження є існування козацьких спільнот на територіях, що були підпорядковані турецькому урядові, **предметом** – трансформація, розвиток і доля козацьких суспільних організацій.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період утворення Кам'янської Січі – 1709-1711 рр. (перший етап існування поселення, який закінчився його руйнуванням військами Петра І), і час найбільш бурхливої

діяльності та розпаду – 1728-1734 рр. Щодо Олешківської Січі, то хронологічні межі охоплюють період утворення Січі (1711 р.) до часу розпаду (1728 р.), який за типовою моделлю життєдіяльності Січей, розташованих на турецьких територіях, стався через конфлікт інтересів товариства. Також для вивчення історії розвитку Задунайської Січі було досліджено період з 1775 р., а точніше – від зруйнування Запорозької Січі, - до 1828 р., який вважається кінцем Задунайської Січі, коли Й.Гладкий залишив з однодумцями Січ, забравши клейноди, архів, скарбницю тощо. Звичайно, щоб визначити саме долю козаків та населення Січі після ліквідації Січей, довелося вийти за позначені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження даної теми визначаються територіями Кам'янської Січі, що розташовувалась на півдні сучасного села Республіканець Бериславського району Херсонської області; Олешківської Січі з розташуванням на північному сході від сучасного міста Олешки Херсонської області, на лівому березі р. Конка; Задунайської Січі (м. Сфінту-Георге повіту Тульча Румунії), а також було взято до уваги території Очаківщини, Тилігульських лиманів, пониззя Дністра, Молдавського князівства (поблизу м. Сороки, Ясс та ін.), Буджаку та в гирлі Дунаю, тобто на сучасних українських та молдавських територіях.

Метою дослідження є визначити трансформаційні елементи життя запорожців досліджуваних Січей, що знаходилися під впливом суспільно-економічних чинників, характерних для Степового Кордону. Здійсненню зазначеної мети служать наступні **завдання**:

1. Визначити, опираючись на літературу, особливості Степового Кордону на сучасних українських територіях;
2. Дослідити послідовність і внутрішню логіку функціонування Січей;
4. Визначити вплив Степового Кордону на козацтво та спричинені цим трансформації культурного та соціального устрою, військової справи, що характеризуються запозиченням матеріальних і духовних елементів від інших фронтирних спільнот.

Методологічні засади праці. У дослідженні були застосовані як загальнонаукові, так і конкретно-історичні методи. До першої групи відносяться методи аналізу, синтезу, порівняння, індукції та дедукції, до другої – історико-порівняльний, історико-генетичний.

Застосування історико-генетичного методу дало можливість дослідити динаміку розвитку досліджуваних Січей від зародження до загибелі, тобто створити «біографію» таких об'єктів як Кам'янська, Олешківська, Задунайська Січі. Завдяки використанню історико-порівняльного методу ми змогли виділити основні відмінності та подібності з життя козацтва на даних Січах між ними самими та традиційним устроєм минулих запорізьких суспільних організацій (перш за все маються на увазі Січі, що розташовувалися в межах р. Дніпро). Для прикладу, спільністю між досліджуваними Січами є однакова причина їх загибелі – перехід під владу Російської імперії, а відмінністю – різні моделі економічного розвитку та почасти - військової справи.

Застосовані в роботі методи загалом дозволили досягти сформульованої мети: було виявлено існування складних процесів трансформації соціального, політичного та військового устрою українських козацьких спільнот під впливом пануючої мусульманської держави, що відображає значення контексту Великого Степового кордону для дослідження історії козацьких спільнот і майбутнього розвитку даної теми. Варто зазначити, що задля поглибленого вивчення даної проблеми може сприяти розширення методологічної бази (психоісторії, етнографічного методу, інструментарію історії повсякденності).

Головною проблемою у вивченні даної теми є насамперед недостатня кількість письмових джерел. Причини такого явища є звичними: джерела поки ще не знайдені, значна частина іноземних (зокрема османських і татарських) не мають українського перекладу, деякі є взагалі недоступними для широкого загалу. Варто відзначити, що основний масив джерел знаходиться в російських архівах і музеях, а з початком повномасштабної російської агресії проти України, доступ до даних джерел є також по суті неможливим.

Джерельна база дослідження представлена писемними джерелами: літописами, листами особового походження, діловодною документацією, спогадами сучасників подій. Через те, що хронологічні межі дослідження є достатньо великими та поділеними на періоди, найкращим рішенням є здійснити опис використаних джерел в хронологічному порядку, а не за порядком класифікації.

Записи Чернігівського літопису¹ містять згадки подій 1704-1725 рр., при цьому варто зауважити, що розповідь ведеться священнослужителем, ім'я якого є невідомим, але який є близьким до ігумена Видубицького монастиря – Феодосія Углицького (1668-1691 рр.).

Джерельну базу дослідження було поповнено збіркою перевиданих документів Павленка С. «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах»², в якій опубліковані документи, що відносяться до подій Північної війни: листування Петра І, гетьмана І. Мазепи, графа Г. Головкина, князя Д. Голіцина, генерала-фельдмаршала О. Меншикова, гетьмана І. Скоропадського, фельдмаршала Б. Шереметєва, корсунського полковника А. Кандиби тощо; також укази та грамоти Петра І та вище перелічених російських діячів, листування між ними. Дізнаємося про перебіг подій війни та участі в ній запорожців, їхньої долі. Варто зазначити, що упорядник даної збірки документів використовував як і недоступні джерела, так і опубліковані – «Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное»³, яке представлено великим вмістом матеріалів, що здебільшого стосуються справ щодо територій сучасних центральної та східної частин Російської Федерації та налічує 45 томів. Що

¹ Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) и Коломацкие челобитные / Изд. Ал. Лазаревского. Киев, 1890. 44 с.

² Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Укр. ін-т нац. пам'яті [та ін.]; упоряд. С. Павленко; відп. ред. С. Леп'явко. Київ: Києво-Могилян. акад., 2009. 1053 с.

³ Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том IV. 1700 – 1712. СПб., 1830. 889 с.; Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VI. 1720 – 1722. СПб., 1830. 817 с.; Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VII. 1723 – 1727. СПб., 1830. 933 с.; Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VIII. 1728 – 1732. СПб., 1830. 1004 с.

стосується подій Північної війни та царських указів щодо запорожців, то також репрезентує це збірка «Письма и бумаги императора Петра Великого»¹.

Також важливими публікаціями, що містять подібну джерельну базу є «Материалы для отечественной истории»² Судієнка М. О., «Материалы военно-ученого архива главного штаба»³ Бичкова А. Ф., «Источники для истории запорожских козаков»⁴ Яворницького Д. І., Бантиш-Каменського Д. Н. «Источники малороссийской истории»⁵. Дані збірки містять опубліковані з архівів документи (листи, укази, грамоти, рапорти тощо), що характеризують події переходу запорожців під протекцію Кримського Ханства та Османської імперії, події російсько-турецької війни 1710-1713 рр., дані розвідки про становище запорожців на кримських землях, дії запорожців в мирний час між Османською та Російською імперіями тощо. Також варто було ознайомитися з Конституцією Пилипа Орлика, в якій міститься інформація про статус запорожців-союзників від 1710 р.⁶

Свідчення про устрій підросійської України, життя козацтва та запорожців, і головне – події Північної війни, ставлення до постаті І. Мазепи, міркування про відносини ворогуючих держав, містяться в подорожньому щоденнику Даниїла Крмана⁷ – теолога і дипломата, що брав участь в делегації до Карла XII, та був очевидцем розвитку військових подій на українських територіях.

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9 (январь-декабрь 1709 г.). Вып. 1 / Ред. Б. Б. Кафенхауз. АН СССР. Институт истории. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 529 с.

² Судиенко Михаил Осипович. Материалы для отечественной истории / Изд. Михаил Судиенко, пред. Врем. комис., высоч. учрежд. при киевск. воен., подольск. и волын. ген.-губернаторе. Т. 1-2. Киев : Унив. тип., 1853-1855. 2 т. ; 22 см. Т. 2. 1855. [6], IV. 515 с.

³ Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. 475 с.

⁴ Эварницкий, Дмитрий Иванович. Источники для истории запорожских козаков : [в 2 т.]. Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. Т. I. 1908. 1072 с.

⁵ Бантиш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. Часть 2. 1691-1722. Москва: В Университетской типографии, 1859. 340 с.

⁶ Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. 2010. № 3-4. С. 145-166.

⁷ Крман Даниїл. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709) К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с. Перекладено за виданням: Daniel Krman, ml (1663-1740) / Itinerarium (Cestovný denník z rokov 1708-1709) / Štúdiu o diele napísal Josef Minárik. Životopis a poznámky napísal a text preložil Gustav Victory. — Bratislava, 1969. URL: <http://litopys.org.ua/krman/krm.htm> (дата звернення: 02.03.2024).

Також діловодна документація представлена архівом Нової Запорізької Січі¹, та вміщає листи київських генерал-губернаторів, грамоти та укази російських царів/імператорів. Варто відзначити лист Пилипа Орлика адресований запорожцям з метою застереження від переходу до Російської імперії. Найбільше при опрацюванні архіву Нової Запорізької Січі зверталася увага на документи, що стосуються процесу переходу запорожців під протекцію Росії, причини та передумови, що спонукали до цього. Наприклад, у листі №9 за 1731 р. командувач російськими військами Йоган Вейсбах звертається до кошового отамана Івана Малашевича з пропозицією за певних умов переходу Війська Запорозького під російську протекцію та лист № 10 1734 р., де командувач вже пояснює плани дії щодо переходу запорожців².

Свідчення про існування Олешківської Січі – головного політичного центру запорожців на територіях Кримського Ханства, - та її долю містить робота «История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся» князя Семена Мишецького, історика XVIII ст.³, яка за змістовою характеристикою є вторинним писемним джерелом. У цьому творі мова йдеться про історію козацтва з самого його існування, тому й отримуємо цінну інформацію про створення Олешківської Січі. Хоч автор і мав свою суб'єктивну думку щодо даних процесів, та нехтувати наявністю інформації щодо етапу зародження запорозького поселення не варто.

Важливим джерелом етнографічного характеру є «Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа»⁴. Микита Корж з дитинства жив у Підпільненській (Новій) Січі, був наближеним до кола останнього кошового

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова), Апанович О. М, Боряк Г. В, та ін.; Наук. ред. тому Бутич І. Л. Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України; Центральний державний історичний архів України; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Том 1. К., 1998. 698 с.

² Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775... . С. 53-55.

³Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852. 92 с.

⁴ Корж Никита Леонтьевич (1731-1835). Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса : в городской тип., 1842. 94 с.

отамана П. Калнишевського, мав освіту та брав участь у військових діях. Завдяки свідченням Коржа маємо цінну інформацію про розвиток Січі та її ліквідацію, побут, звичаї, соціальний устрій, судову систему тощо.

Щодо джерел, що стали потрібними в дослідженні історії Задунайської Січі, то варто виділити розповіді очевидців, наприклад, ті, які збирав Ф. Вовк, але він додавав у свої публікації до цих розповідей власні судження та висновки, тому й доцільніше вважати його використані в цій роботі праці ще й літературою¹. Дуже важливими є документи, які знаходяться в Державному архіві Одеської області (активно використовував О. Рябінін-Скляревський для роботи «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття»²). Окремо варто згадати два особистих листи останнього кошового отамана Задунайської Січі Й. М. Гладкого. Вони містять у собі важливу інформацію щодо географії та внутрішнього устрою козацького Коша на Дунаї в останні часи його існування. Перший лист адресований на ім'я відомого дослідника історії Степової України архієпископа Гавріїла (Банулеско-Бодоні) і міститься у другому томі збірки документів, яка зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського у Києві³. Другий лист⁴ Й. М. Гладкого 1841 р. на ім'я А. О. Скальковського цікавий для нас тим, що в ньому поіменно названі 7 маловідомих кошових отаманів Задунайської Січі з 1815 по 1827 рр.

Окрему позицію займає публікація османських документів науковцями Середою О. та Бачинською О.⁵ Характер їхніх праць полягає в перекладі

¹ Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до укр.-рус. етнології / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Львів, 1899. Т.1. С. 33-52.

² Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г. Л., Сапожников І. В. А. А. Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии. Одеса, 2000. С. 83-178.

³ Сапожников І. В. Задунайська січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя: Тандем-У, 2001. Вип.6. С. 249-254

⁴ Лазаревский.А. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская. старина. 1891. № 11, ноябрь. С. 295-299.

⁵ Середя О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.; Середя О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhattı] / Олександр Середя [= Oleksandr Sereda]. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.; Бачинська О., Середя О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва

документів і їх публікації, при цьому подаються історичні довідки та описи. Наприклад, у праці «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.» Середи О. знаходимо інформацію про хронологію перебування запорожців на територіях Кримського Ханства та їхнього забезпечення турецьким урядом. Документи охоплюють період 1709-1785 рр.

Тож, писемна джерельна база даного дослідження представлена літописами, листами особового походження, офіційною документацією (указами, грамотами, дехтерами, телхісами, розпорядженнями, архівами тощо), свідченнями очевидців, в тому числі було взято до уваги подорожні щоденники. Але для вивчення даної теми презентований джерельний масив є, на жаль, не надто значним. Проблема полягає в тому, що широкого доступу до іноземних джерел у вітчизняного дослідника найчастіше немає, наприклад, важливим джерелом є «Малоросійські справи»¹, що знаходяться в Російському державному архіві древніх актів, та доступ до них отримати неможливо. Взагалі, великий масив джерел знаходиться саме в установах Російської Федерації та є закритими для огляду, це не є дивним з огляду на практику викрадень Росією історичних пам'яток українського походження. Є сподівання, що в майбутньому ситуація зміниться – деякі джерела будуть повернені, а деякі перекладені та опубліковані фахівцями.

Історіографію з даної теми можна умовно поділити на два табори відповідно за двома розділами роботи: перший - присвячений концепції "степового кордону", тема якого є загальною і досить обширною, другий - те, що стосується саме історії Січей. У кожної групи робіт є своя періодизація.

Перший масив літератури представлений роботами Леп'явка С. А. «Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI

Інституту історії України НАН України: збірка наукових праць. Одеса, 2012. Випуск 7. С. 150-159.; Бачинська О., Середа О. Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва напівдні України: зб. наук. пр./ за. ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2021. Вип. 16. С. 131 –137.

¹ Малоросійські справи. Описи фонду № 124 Російського державного архіву давніх актів / Упоряд. Тетяна Таїрова-Яковлєва; наук. ред. і передм. В. О. Щербак; відп. за вип. В. Й. Соловійова. Київ: Вид-во "КЛІО", 2021. 651 с.: табл. (Джерела; т. 2).

ст.).» 2001 р.¹, Брехуненка В. А. «Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.» 2011 р.², Водотики Т. С. «Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики» 2012 р.³, Чорновола І. П. «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» 2015 р.⁴ тощо. Література представлена й класичними іноземними дослідженнями: Оуена Латтімора «Дослідження історії Фронтиру» 1962 р.⁵, Вільяма Мак Ніла «Європейський Степовий фронтір» 1964 р.⁶

Щодо другої частини використаної літератури. Задля визначення побутових звичаїв запорожців було використано матеріали археологічних досліджень. Варто зазначити, що території Кам'янської Січі є найкраще дослідженими, тому більше уваги було звернено на дослідження побуту саме кам'янських запорожців. Водночас, Кам'янська та Олешківські Січі існували в один часовий період, а її населенням були одні й ті самі козаки, тому цілком ймовірно, що устрій Олешківської Січі є схожим на устрій Кам'янської.

Дослідження території Кам'янської Січі розпочалося ще з 1844 р. – був зроблений перший візуальний огляд земель співробітником Одеського товариства історії та давнини М. І. Вертильяком⁷. У 1856 р. описано було Січ та козацький цвинтар О. С. Афанасьєвим-Чужбинським⁸. Першими визначили культурну цінність Січі – Д. І. Яворницький та В. І. Гошкевич, який за матеріалами першого почав проводити археологічні розкопки⁹. Завдяки дослідженням І. В. Гошкевича вдалося припустити, що територією Січі козаки

¹ Леп'явко С. А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001. 63 с.

² Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2011. 503 с.

³ Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 101-114.

⁴ Чорновол І. П. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір [Монографія] / Наук.ред. Зашкільняк Л. К.: Критика, 2015. 376 с.

⁵ Lattimore O. Studies in Frontier History; Collected Papers 1928–1958. London: Oxford University Press, 1962. 565 p.

⁶ McNeill W. Europe's Steppe Frontier. 1500-1800. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1964; ejusd. The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir. 264 p.

⁷ Вертильяк М. І. Записки одесского общества истории и древностей. Т. I. Одесса, 1844. 670 с.

⁸ Афанасьєв-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра. Львів: Видавництво «Апріорі», 2016. С. 303.

⁹ Гошкевич В. І. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон, 1912. Вып. 2. С. 86.; Гошкевич В. І. Летопись музея за 1913 год. Вып. 5. Херсон: Изд. гор. упр., 1915.

користувалися два рази, але з перервою. У 1930-х рр. вивчали Січ М. Л. Макаревич, Я. В. Краєвський, М. Л. Мейерсон, але їхні результати у вигляді письмових напрацювань були втрачені під час Другої Світової війни¹. У час радянської України у 1951 р. Ф. Б. Копилов провів розкопки на Січі через будівництво Каховської ГЕС². Він створив план місцевості та дослідив курінь разом з О. М. Апановичем. Уже з 1972 р. починає роботу на даній території експедиція Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця, керівниками якої були В. Є. Борисов, А. Л. Сокульський, де в 1974 р. дослідили ряд куренів³. 1988-1991 рр. розкопки на Кам'янській Січі продовжували В. Є. Ільїнський та А. В. Козловський, завдяки яким змогли уточнити межі козацького поселення та краще дослідити цвинтар XVII ст.⁴ Наступні розкопки проводяться працівниками Національного заповідника «Хортиця» в 2009 та 2011 рр. У 2009 р. територія Кам'янської Січі набула статусу пам'ятки національного масштабу та стала філією Національного заповідника «Хортиця». У 2017 р. досліджувалися околиці с. Республіканець, де вивчили старі могили на цвинтарі на лівому березі ріки⁵. У 2019 р. на місці Січі виявили об'єкти скіфського поховання IV-III ст. до н. е.⁶, а 2020 р. розкопки продовжувались з урахуванням минулорічних даних, задля дослідження пам'яток козацького часу закладались шурфи.

Було опрацьовано результати робіт науковців: Козловського А. О. «Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі» 1992 р.⁷, Телегіна Д. Я. «Часи козацькі. Січі Запорозькі.» 1997 р.⁸, Бойко В.Я. «Розкопки

¹ Волков А. Результати археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях села Республіканець у 2020 році. URL: <https://www.researchgate.net/publication/352313021> (режим доступу: 23.03.2024)

² Ильинский В. Е. Отчет об исследованиях Каменской Сечи в 1989 году. НА НЗХ. № 702. 1989. С. 3.

³ Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ. 1974. № 81. 129 с.

⁴ Ильинский В.Е. 1989. Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г. Науковий архів ІА НАНУ.

⁵ Волков А. В. 2020. Звіт про проведення археологічної розвідки «Республіканець – 2019». Науковий архів ІА НАНУ.

⁶ Волков А. В. 2019. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі у 2018 році. Науковий архів ІА НАНУ.

⁷ Козловський А.О. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 1. К., 1992. С. 15-25.

⁸ Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. К., 1997. С. 30–50.

на Олешківській Січі в 1994 році» 2000 р.¹, Івангородського К. В. «Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського Ханства (XV – XVII ст.)» 2005 р.², Чміля Л. В. «Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст.» 2010 р.³, Титової О. М. «Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра» 2011 р.⁴ тощо. Окремо варто зазначити здобутки Телегіна Д. Я. і Титової О. М., які неодноразово проводили дослідження на території Олешківської Січі та опублікували результати. Ці науковці мають велику кількість публікацій про вивчення життя козаків Олешківської Січі та найактивніше проводили археологічні розкопки.

Історіографія з історії Задунайської Січі представлена насамперед роботами Ф. К. Вовка, П. П. Короленка, О. О. Рябініна-Скляревського, А. Д. Бачинського, О. А. Бачинської тощо. Деякі з їх праць є важкодоступними, бо виходили невеликими накладками або в спеціальних наукових виданнях. Найбільш відомими є праці Ф. К. Вовка, одні з них: «Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)»⁵, яка вийшла друком у 1883 році, «Русские колонии в Добрудже»⁶ (1889 р.), «Українське рибальство в Добруджі»⁷ (1899 р.). До цього ж періоду відноситься діяльність П. П. Короленка, який написав роботу «Азовці»⁸, що вперше була опублікована в 1891 р. та висвітлює події зруйнування Січі в 1775 р. О. О. Рябінін-

¹ Розкопки на Олешківській Січі в 1994 році. Титова О. М., Бойко В. Я. Археологічні дослідження в Україні в 1994-1996 роках”, К., 2000 р., С. 170-171.

² Івангородський К. В. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського Ханства (XV – XVII ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. 2005. С. 9-12.

³ Чміль Л. В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. К., 2010. С. 4–10.

⁴ Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра // Краєзнавство. 2011. С. 240-247.

⁵ Вовк Ф. К. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 10-132.

⁶ Вовк Ф. К. Русские колонии в Добрудже // Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 133-214.

⁷ Вовк Ф. К. Українське рибальство в Добруджі // Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 268-288.

⁸ Короленко П. П. Азовці // Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні... . С. 215-262.

Скляревський написав кілька статей – «З життя Задунайської Січі»¹ та «Кінець Задунайської Січі»², що були надруковані в 1929 р., «Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві»³ 1928 р. Безперечно великий внесок у дослідження історії Задунайської Січі зробив А. Д. Бачинський, який віднайшов нові документальні джерела та завдяки цьому описав соціальну та культурну сфери життя на Січі, національний склад, матеріальну культуру тощо. Найвідомішими його працями є «Дунайські некрасівці і задунайські запорожці»⁴ (1995 р.), «Задунайська Січ в оповідах козаків сучасників»⁵ (1996 р.), «Січ Задунайська 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис»⁶ (1994 р.) тощо. Варто згадати також І. В. Сапожнікова та його роботи: «Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю»⁷ (1998 р.), «Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе»⁸ (2001 р.), «Задунайська Січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого»⁹ (2001 р.) Також великий внесок у вивчення даної теми зробила О. А. Бачинська: «Українське населення придунайських земель XVII - початок XX ст.»¹⁰ (2002 р.), «Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр.»¹¹ (2005 р.) тощо.

¹ Рябінін-Скляревський О. О. З життя Задунайської Січі// Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С 289-318.

² Рябінін-Скляревський О. О. Кінець Задунайської Січі// Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С 319-351.

³ Рябінін-Скляревський О. О. Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві // Науковий збірник за рік 1928. К., 1928. С. 108-138.

⁴ Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Іст. краєзнавство Одещини: 36. Матеріалів. Вип. 6: З історії та етнографії росіян Одещини. Одеса, 1995. С. 7-23.

⁵ Бачинський А. Д. Задунайська Січ в оповідах козаків сучасників // Записки наук. тов-ва ім.Шевченко. Т. ССXXXI.: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 1996. С. 483-495.

⁶ Бачинський А. Д. Січ Задунайська 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. Одеса: МП «Гермес», 1994. 121 с.

⁷ Сапожников І. В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю (до 170-річчя скасування Задунайської Січі): монографія / І. В. Сапожников, відп. ред. Г. В. Сапожнікова, пер. з рос. Т. С. Приходченко; Буго-Дністровська експедиція ІА НАН України, Перша українська гімназія, ПП «Петро Екзотик». Іллічівськ: 2-е вид., перероб. і доп. 1998. 72 с.

⁸ Сапожников І.В. Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776 – 1795 гг.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. Одеса: Друк, 2001. С. 245-256.

⁹ Сапожников І.В. Задунайська січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого// Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя: ТанDEM-У, 2001. Вип. 6. С. 249-254.

¹⁰ Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель XVIII - початок XX ст.: (Заселення і економічне освоєння). Одеса: Астропринт, 2002. 327 с.

¹¹ Бачинська О.А. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск XIX. Запоріжжя: ЗГУ, 2005. С. 89-93.

Дискусійні проблеми даної теми основані на недостатній вивченості історії запорозьких козаків під протекцією Кримського Ханства та Османської імперії, малій кількості писемних джерел, тому головні проблемні питання: датування подій, визначення кількості населення на територіях розселення козацтва, розташування поселень та їх кількість, участь у війнах, зокрема питання про кількість вояків. Водночас варто приділити більше уваги до Кам'янської та Олешківської Січей через загрозу знищення даних історичних пам'яток. Від XIX ст. стан територій Кам'янської Січі почав погіршуватися у зв'язку з сільськогосподарською діяльністю (сільські садиби та будівлі поміщика Огаркова) та природними умовами (розмивання берегів Каховським водосховищем). Ільїнський В. Є. та Козловський А. О. зазначали в 1970 р., що дане явище ще більше посилилося¹. Щодо Олешківської Січі, то причиною знищення є незаконне будівництво, яке зайняло околиці Січі та унеможливило проведення археологічних досліджень, до того ж існувала тенденція поширення будівельних робіт до центру колишнього поселення. Наразі цілісності даних історичних пам'яток загрожує військова агресія Російської Федерації, наприклад, 1 лютого 2024 р. територія Кам'янської Січі зазнала руйнувань внаслідок пуску Росією авіабомб², та затоплення території Олешківської Січі Каховським водосховищем внаслідок її підриву військами РФ³.

Проте загалом джерельна та історіографічна база роботи дозволяє створити повноцінне наукове дослідження відносно маловивченої тематики, що стосується козацької історії, а також подивитись на питання крізь призму заслужено популярних нині в українській історичній науці “фронтирних досліджень”.

¹ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. 1991. № 4. С. 50.

² Росіяни авіабомбами обстріляли пам'ятку національного значення Кам'янська Січ на Херсонщині. URL: <https://mcip.gov.ua/news/rosiyan-aviabombamy-obstrilyaly-pamyatku-naczionalnogo-znachennya-kamyanska-sich-na-hersonshhyni/> (дата звернення: 27.04.2024).

³ На Херсонщині підтоплено 4 пам'ятки історії національного значення - Ткаченко (відео). URL: <https://podrobnosti.ua/2475191-na-hersonshin-pdtopleno-4-pamjatki-stor-natsonalnogo-znachennja-tkachenko-vdeo.html> (дата звернення: 27.04.2024).

Структура роботи. Робота складається зі Вступу, двох розділів (перший присвячений власне історії трьох зазначених у назві Січей, другий – процесам трансформації січових спільнот в умовах пізнього фронтиру XVIII ст.), висновків та списку використаних джерел і літератури.

Апробація деяких основних моментів роботи проведена на 76-й міжнародній конференції "Каразінські читання" 2023 р. та на засіданні гуртка кафедри історії України історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна у 2024 р.

РОЗДІЛ 1. ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД ОЛЕШКІВСЬКОЇ, КАМ'ЯНСЬКОЇ, ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧЕЙ

1.1 Кам'янська Січ – маловідомий епізод в історії запорозького козацтва

Кінець XVII – XVIII ст. ознаменувався амбітними діями царя Московського царства (з 1721 р. – Російської імперії) Петра I щодо розширення територій країни та набуття статусу світової держави способом агресивної внутрішньої і зовнішньої політики. Через це на початку XVIII ст. відбулись серйозні конфлікти донського і запорозького козацтва з російською владою (козацькі повстання 1707-1709 рр.), у результаті чого частина донців (некрасівці) і більшість запорожців змушені були перейти на території Кримського Ханства.

У лютому 1709 р. Кость Гордієнко – кошовий отаман Запорозької Січі, - приєднався до Івана Мазепи та шведського короля Карла XII у війні проти Московського царства. Як відомо, битва між ними завершилася поразкою коаліції українців і шведів, після чого почався процес поступового переселення запорожців подалі від імперії-агресора¹. Обрали вони кримсько-татарські землі, де вже у 1710 р., завдяки активним діям кошового отамана Костя Гордієнка, був укладений договір між кримською владою і запорожцями-втікачами, який мав на увазі утворення військового союзу². Тільки 11 липня 1711 р. після підписання Прутського договору, коли об'єднане військо турків на чолі з кримським ханом Девлетом II Гіреєм і козаків, що вів Пилип Орлик (гетьман Війська Запорозького в еміграції з 1710 р. по свою смерть у 1742 р.), і запорожців під проводом Костя Гордієнка оточили російське військо, Петро I

¹ Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. С. 340-342.

² Кашенко Андріан Кость Гордієнко-Головко - останній лицар Запорожжя. Типо-Литографія Екатерининской железной дороги. Єкатеринослав. 1917. С. 37.

визнав перехід Війська Запорізького Низового під юрисдикцію Гіреїв. Але лише 1714 р. завдяки угоді П. Орлика з урядом Туреччини статус запорожців нарешті був офіційно визначений. Вони тепер перебували в залежності і від Кримського Ханства, і від Османської імперії. Зі зміною персони кримського хана, запорожці мали присягати у вірності новому очільнику Бахчисарая, це приносило постійну невизначеність їхнього положення, адже відносини з керівництвом потрібно було будувати нові¹. Але з самого початку перебування під протекцією Кримського Ханства та Османської імперії козакам надавалися численні пільги та невтручання керівництва у внутрішні справи Січі, якщо запорожці будуть виконувати певні вимоги (наприклад, участь у війнах). А за умовами Прутського договору Петро I змушений був зректися від влади над Правобережною Україною, через що запорожці вільно могли користуватися своїми ж землями. Та переселятися назад вони не поспішали, адже російсько-турецький конфлікт ще тривав, і тому ситуація у будь-який момент могла змінитися. А вже в 1713 р. кордон почав вже проходити між ріками Орель і Самара, що позбавило можливості легко потрапляти на території українського Правобережжя, як це було раніше².

Невелика частина запорожців на території Кам'янської Січі базувалась тут із 1709-1711 рр. (варто зазначити, що поселення існувало тут ймовірно з 1701 р., мешканці займались промислами) та у 1728-1734 рр., що тоді вже стало політико-адміністративним центром Запоріжжя під владою Криму.

Кам'янська Січ 1709 р. – перше поселення запорозьких козаків на турецьких територіях. У 1710 р. Петро I запропонував запорожцям прощення, якщо вони будуть брати участь у війні з Туреччиною. Страх перед авторитарним царем став провідною причиною козаків не пристати на його пропозицію. Тоді Петро I наказав зруйнувати Січ, що було вчинено військами під керівництвом генерала О. Б. Бутурліна та гетьмана І. І. Скоропадського. Відтоді запорожці почали пошуки свого нового пристанища, яким стала

¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. Т. 1. С. 1070–1071.

² Козацькі Січі XVI - XIX ст. / Авт. Віталій Щербак, Тарас Чухліб, Віктор Горобець та ін. К. Запоріжжя, 1998.

Олешківська Січ¹. На її місці набагато раніше за дані події вже було населення – козаки, що займались промислами (риболовля, соледобування, полювання тощо). Січ проіснувала 17 р., а її основною причиною занепаду став конфлікт інтересів січового товариства. 25 травня 1728 р. проросійсько налаштоване козацтво (лідери – І. Гусак і І. Малашевич) вчинило розбій на Січі та викрало клейноди. Після цього вони на межі 1727-1728 рр. розмістились на місці зруйнованої Чортомлицької Січі, з надією на ласку російського царя – дозвіл повернутися на території Російської імперії. Лише у 1728 р. Кіш перенесли у володіння Кримського Ханства на берег р. Кам'янка, адже стало зрозумілим, що російська влада не збирається приймати запорожців назад, допоки існує відносний мир між Російською та Османською імперіями.

Кам'янська Січ розташовувалась на півдні сучасного с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. на доволі вигідному в тогочасному столітті місці. Мала вигляд чотирикутника неправильних розмірів - 245x140x260x80 м². Історик Володимир Мільчев у своїй праці «Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття»³ зазначає, що на р. Дніпро між теперішніми с. Республіканець Бериславського р-ну та с. Каїри Горностаївського р-ну, які розташовуються відповідно на правому та лівому берегах ріки, ще задовго до даних подій існувала Каїрська (Кам'янська) переправа, завдяки якій можна було отримувати великі прибутки від зборів мита, право на збір якого надавалось козакам як винагорода за військову службу. Можна припустити, що цією роботою запорожці почали займатись незадовго після їх переходу на землі Кримського ханства, адже через Каїрський перевіз було зручно прямувати у Крим (географічні особливості місцевості полягали в тому, що на лівий берег переправлялись вниз по течії).

До річі, всього таких перевозів існувало 5, тому здається логічним, що Каїрський мав популярність серед населення. Через те, що цією дорогою

¹ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса: Городская Типография, 1851. С. 20.

² Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII – XIX ст. : підручник / С. Г. Водотика. Херсон: ПРІПО. 2001. С. 28.

³ Мільчев В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя: РА «Тандем-У». 2009. С. 13.

користувалась велика кількість купців і чумаків, які прямували до Криму заробити на торгівлі своєю продукцією, то й утворилось постійне поселення козаків неподалік від їхнього місця роботи – Каїрського перевозу.

Якщо там уже перебувало населення до появи запорожців, то є вірогідним, що на цій території вже існувала інфраструктура: базар, шинки, залога, житлові приміщення, на околицях – ремісничі майстерні. Посеред Січі розміщувався майдан для проведення рад, а навколо нього звичні курені та склади задля зберігання продуктів, зброї та приладів до неї, похідна церква. На території передмістя також розміщувалися ремісничі майстерні, базар, велика кількість шинків тощо¹. Уже коли козаки перебрались з Чортomla до Кам'янки, то й була побудована фортеця, вал і рів. Традиційно Січ мала свою церкву Покрови Пресвятої Богоматері, 38 куренів і окремі будинки, де розміщувалась адміністрація.

У 1711 р. Петро I наказав зруйнувати Кам'янську Січ, через що запорожці перебрались в Олешки. Валентин Михайлович Ільїнський у 2009 р. знайшов при дослідженні куреня на території Січі людські черепи, які знаходилися у незвичних умовах перебування та зруйновані ділянки житла, що дало підстави вважати руйнування Січі в 1711 р. реальною подією². Та козаки повернулись на її територію орієнтовно у 1730 р., Кам'янська Січ проіснувала до 31 березня 1734 р. Царському урядові перед черговою російсько-турецькою війною потрібна була військова сила у вигляді запорожців. Тому в 1733 р. козаки отримали довгоочікуваний лист від Анни Іоанівни, в якому зазначалось про прощення запорожців – цариця закликала їх повернутися додому³. До цієї події не дожив Кость Гордієнко, котрий помер у травні 1733 р. А вже у 1734 р. козаки сплановано покинули кримські землі та перебрались на територію Нової Січі.

¹ Ильинский В.Е. Отчет об исследованиях Каменской Сечи в 1989 году. НА НЗХ. № 702. 1989. С. 66.; Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. К., 1997. Т. 21. С. 49.

² Новые данные о куренях Каменской Сечи (охраненные раскопки 2009 года) / В. Ильинский // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 79-85.

³ Кашенко Андріан Кость Гордієнко-Головко - останній лицар Запорожжя... С. 49.

Причинами переходу стали: туга за батьківщиною, економічна невизначеність, мінливість політики турецького уряду та поступові утиски козаків у всіх сферах життєдіяльності, участь запорожців у непопулярних війнах на стороні Османської імперії проти християнських народів і участь у придушенні внутрішніх бунтів кочових народів тощо¹. Варто зазначити й те, що прихильниками переходу до Російської імперії були козаки, що жили в передмісті та мали власні землі для господарювання. У Російській імперії за виконання служби козакам надавались землі для постійного господарювання, а у Кримському ханстві землі віддавались у тимчасове користування, що звичайно не вдовольняло деяких господарів. Але вільним у Кримському ханстві було користування природними ресурсами, що заохочувало місцевих займатися мисливством, рибальством тощо. Це пояснюється тим, що кочовим ордам для їхньої економічної системи не були цікаві або потрібні дані ресурси, їх цікавили безпосередньо землі, на яких вони мали можливість вести своє кочове господарство. Традиційне заняття козаків – це видобуток солі, - згодом також було обмежене владою.

За даними В. Мільчева, у Січі на весну 1734 р. налічувалося 7115 козаків². Ці дані не включають тих, хто тимчасово не перебував в Січі та тих, хто жили за межами козацького укріплення постійно. Також важко дізнатися точну кількість через те, що вже на кінець того року частина козацтва переселилася у Гетьманщину та Слобожанщину. Взагалі переселення було добре підготовленим: козаки забрали (човнами та підводами) з собою навіть церкву та деякі курені, не кажучи вже про особисті речі, зброю, регалії тощо. Покинули Січ вони 28 березня та через 2 дні поселилися на Новій Січі. Після цього товариство у вересні присягнуло імператриці Анні Іоанівні у вірності.

Отже, Кам'янська Січ є першим поселенням запорожців на територіях Кримського Ханства, що мало типовий суспільний традиційний устрій козацької січі. Козаки добре освоїлись у Кам'янській Січі, про що свідчить

¹ Мільчев В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття. С 17-25.

² Мільчев В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття. С... . 25.

існування торговельної Каїрської переправи та знайдені залізообробні, металургійні та гончарні майстерні, про що мова буде йти далі. Особливістю переправи було те, що з кримських володінь люди не мали змоги переправитися нею – рух був одностороннім. Це гарантувало населенню непоганий заробіток та підтримку стосунків з навколишніми мешканцями. Стосунки з турецькою владою були напруженими, через що більшість запорожців повернулися назад - на землі, що підпорядковувались Російській імперії.

1.2 Олешківська Січ: подалі від Російської імперії

Зародження Олешківської Січі є прямим наслідком певних подій. Тобто після ліквідації Кам'янської Січі російським урядом у 1711 р. її мешканці перебрались на територію лівого берега Дніпра безпосередньо у володіння Кримського Ханства. Щоб знищити Кам'янську Січ, російська влада направила туди своє військо у складі 8 полків під керівництвом генерала О. Б. Бутурліна¹ та І. І. Скоропадського. У тому ж самому році запорожці збудували нову Січ – Олешківську. Іван Єгорович Забелін пояснив походження топоніма Олешки від слова «ольха», яким називали заплавне місце, що покрите кущами та дрібним лісом². Завдяки свідченням старожилів, які зібрав Д. І. Яворницький, відомо, що спочатку «запорожці спустилися на човнах в урочища Глухі, де протока Глуха мала два гирла: Верхнє й Нижнє. Перебувши рік в «Глухих», козаки в наступному році вже під орудою отамана-гетьмана Кості Гордієнка звели січові укріплення неподалік, трохи далі на південь, у більш відповідному для Січі місці – на Олешківських пісках (кучугурах) в Кардашинському лимані»³. Андріан Кащенко розповідає, що навпаки, Кость Гордієнко у час розгрому Кам'янської Січі, перебував у Стамбулі з проханнями до султана розпочати похід і на Лівобережну Україну (отримав відмову), та повернувся вже тоді, коли запорожці почали будуватися на Олешках⁴.

Тож, Олешківська Січ мала своє розташування на північний схід від сучасного міста Олешки Херсонської області, навпроти р. Лазнюня, на рівнинній піщаній місцевості (тераса тієї ріки). Виходить, що в гирлі р. Лазнюні був приплав, а на березі р. Чайки (р-н Маркуциного берега) знаходилась Січова церква, а поряд розташовувався цвинтар. Поряд з Січею

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К.: Час. 1993. С. 656.

² Забелін І. История русской жизни. Т.1. М. 1876. С. 16.

³ Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Відп. ред. Н. М. Кузовова. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 18–19 квітня 2019. С. 21.

⁴ Кащенко Андріан Кость Гордієнко-Головко - останній лицар Запорожжя... С. 38.

проходила ще й невеличка та вузька р. Конка¹. Запорозьке укріплення мало форму чотирикутника розміром у 2 га, рови та дерев'яний частокол, а також – вали заввишки 2 м. Також існували 4 редуту у кожному з кутів укріплення, а брама розташовувалась у північній частині. У центрі Січі була площа, на якій розміщувалися житла-курені, адміністративні та господарські споруди. Налічувалось 38 куренів, у яких жили лише неодружені козаки. Будинки розташовувалися чи кількома рядами, паралельно до ріки, чи концентричними колами навколо площі. Титова О. М. схиляється до думки, що це була рядова забудова². А сімейні козаки проживали в поселенні Кизикермен (біля сучасного с. Милового)³. Козацьке укріплення знаходилося далеко від р. Дніпро та розміщувалось на несприятливих для ведення сільського господарства піскових землях. Тому через незручну для оборони та ведення господарства місцевість на Січі увесь рік проживало лише приблизно 1000-1500 чоловік. Інші ж більш охоче проживали по місцях старих січей та на річках Самарі та Бугу. За умовами Прутського (1711 р.) та Адріанопольського (1713 р.) мирних договорів між російським і турецьким урядами, перший офіційно визнав Запоріжжя турецькими володіннями. Таким чином, запорожці залишились володарями своїх же земель, які були втрачені після знищення Чортомлицької Січі та програної битви під Полтавою – від Нового Кодака до фортеці Святої Анни (сучасна територія Запорізької, Донецької областей України та Ростовської області Російської Федерації), але до Адріанопольського миру 1713 р. між Російською та Османською імперіями⁴. Жили вони там у літній час, часто залишалися зимувати. Кость Гордієнко намагався своїми силами втримати Правобережну Україну під козацькою владою. Увесь цей час відбувались набіги поляків за підтримки росіян, а небагаточисленне запорозьке військо не могло встигнути завадити усім⁵. Також Кость за підтримки османського уряду

¹ Голобородько Ю. Олешківська Січ: 8 джерел Історії // Наддніпрянська правда. 1991. 2 жовтня. С. 215.

² Титова О.М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра. Краєзнавство. 2011.С. 240-247.

³ Кашенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. - Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 248.

⁴ Бычков А.Ф. Матеріали воєнно-ученого архива головного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. С. 384-385.

⁵ Бычков А.Ф. Матеріали воєнно-ученого архива головного штаба. Том.1. ... С. 362-364.

проводив військові походи на українські території Правобережжя¹. Варто зазначити, що й віддаленість центру запорозького – Олешківської Січі, - від Правобережжя, перешкоджали вдалому керуванню та швидкій логістиці.

У Січі існували і шинки, і крамнички, та найголовніша споруда – церква. Але важко назвати її саме церквою, порівняно зі священними спорудами на більшості попередніх Січей вона мала вигляд невисокої похідної церкви схожої на курінь, що складалася з очеретяних стін і даху з паруса. Будівництво запорожцями проводилось поспіхом, тому вигляд церкви може пояснюватися їхньою недбалістю. Також такий вигляд церква могла б мати й через обмеження прав запорожців кримсько-татарською владою. Хоча науковець В. Мільчев вважає наявність релігійних утисків перебільшеними, адже влада кримського ханства була віротерпимою й до некрасівців, які проживали тут набагато довше, ніж запорожці². Та є інформація про те, що православних християнських священнослужителів бракувало. Але згодом вийшло залучити декількох священників аж з Єрусалиму та Константинополю. Тому не дивним є той факт, що до 1728 р. настоятелем церкви олешківців був архімандрит Гавриїл - грек за походженням³.

Безперечно існували обмеження козаків османським урядом у військовій сфері – це мала висота валів. За договором у Бендерах 1710 р., козаки не мали права будувати вали понад 2 м у висоту та тримати гармати⁴. Таким чином місцева влада прагнула позбавити запорожців важливої військової ролі, яку вони могли б виконувати у даному регіоні.

Також існували й економічні утиски січового товариства. Із початку існування Січі козаки мали доволі вільне становище, тобто вони користувалися великою частиною земельних володінь, водночас не платили податки, а й навіть мали пільги та жалування від турецького уряду. Згодом було відмінено жалування, але дозволено видобування солі з озер із меншим митом для

¹ Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. ... С. 361-362.

² Мільчев В. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXVI. С. 172.

³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Т.2 . Львів: Світ. 1991. С. 98.

⁴ Кашенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 252.

продажу, яким запорожці почали активно зловживати (продавали українцям з великою націнкою). Тому козакам відмінили цю пільгу, а потім і заборонили добувати сіль. Далі їм заборонили вести торгівлю в Очакові та Криму, можна було лише купувати товари та відвозити не далі меж Січі, а у Олешках право на необмежену торгівлю надали очаківським туркам, кримцям, євреєм, вірменам, грекам.

На Січі козаки займалися звичними промислами, такими як рибальство, полювання, можливо, і садівництво, бджолярство тощо. Можна припустити, що деякі займались й ремісництвом (вироблення кахлів), але воно було мало розвинуте і не виходило за межі виробництва, продукція якого задовольняла місцеві потреби¹. Також козаки мусили платити податки та дарувати подарунки усім представникам турецької влади, що приїжджали на територію Січі². Варто згадати й те, що турецький уряд відібрав у олешківців увесь низ Дніпра - ті угіддя та прилеглі степи, що знаходилися поруч з Великим Лиманом, і віддав кочовикам-ногайцям. Також козаків стали обкладати податками³.

Крім того січовики мали ходити в походи мінімум по 2000 людей у складі татарського війська на чолі з кошовим отаманом. Повинні були працювати на будівництві Перекопського укріплення, де постійно мало знаходитися близько 300 чоловік. Головний момент – це була повинність, тобто козаки виконували її безкоштовно, що звичайно їм не дуже подобалось. Також їм не подобався обов'язок виконання прикордонної служби на кордоні з Росією. А якнайкраще показує ставлення турецької влади до січового товариства той факт, що коли на сусідніх з ними територіях зникали табуни худоби та інше будь-яке майно, у тому числі й невільники, що могли втікати на території

¹ Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, доопр. ВД «ШКОЛА» 2013. С. 410.

² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків... С. 99.

³ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 1 / Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, А. О. Гурбик, О. І. Гуржій та ін. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. С. 600.

інших країн, то олешківці мали платити за це великий штраф, якщо навіть і не були причетними до цього¹.

Як бачимо, поступово турецька влада почала утискати запорожців у правах, тому умови життя для них стали неприйнятними, а їхні наміри все більше приближувались до повернення на російські землі. Взагалі настрої запорожців повернутися назад стали помітними ще 1712 р., коли почались перші притиски та коли вони зрозуміли, яку незручну територію для розташування Січі вибрали². Табір прихильників повернення на Батьківщину очолив тодішній кошовий отаман – Іван Малашевич³, а протилежний табір – тих, хто бажав залишитись, - очолював Кость Гордієнко. Другий постійно намагався домовлятися з турецьким керівництвом. Завдяки тому, що він був відомим при султанському дворі, адже колись був кошовим отаманом, то 1715 р. йому вдалось переконати хана бути милосердним до запорожців і той подарував олешківцям Кизикерменський перевіз через Дніпро⁴. Але прихильність частини козаків до ідей та думок К. Гордієнка трималась на тому, що російські вартівники на р. Оріль не пропускали їх торгувати на російських територіях. Олешківських торговців ув'язнювали, відавали тортурам і навіть відправляли на заслання⁵. Особливо після обкладання козаків податками та після різнопланових утисків усе більше серед товариства почали розповсюджуватися антитурецькі настрої⁶. Одночасно з цим російська влада все-одно продовжувала ігнорувати запити олешківців щодо їхнього повернення. Лише невеликі групи людей мали змогу таємно перебиратися назад до Російської імперії, уряд якої їх приймав, але намагався увесь час контролювати та спостерігати за ними⁷.

¹ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. — Одесса: Городская Типография, 1851. С. 24.

² Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. Часть 2. 1691-1722. Москва: В Университетской типографии, 1859. С. 270.

³ Кашенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. С. 249.

⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т.1 /Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. Іл. О.М. Апанович. Львів: Світ. 1990. Т. 1. С. 116.

⁵ Паталах О. Ю., Голобородько Ю. Форпости козацької волі. Херсон: Ред. - видав. відділ, 1992. С. 22.

⁶ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. Т. 1. С.1069-1071.

⁷ Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. ... С. 389-390.

Козацько-турецькі стосунки ще більше загострилися під час грабіжницької кампанії 1728 р. на Білогородщину, під час якої калга-салтан (другий по владі опісля хана) Адиль Гірей обманом залучив запорожців до свого походу в Буджак для підняття ногайців повстати проти хана Менглі-Гірея II¹. Хан, дізнавшись про це, покарав й запорожців, які пішли в той похід. Існує версія, що останнім рушієм до заворушення стала відмова хана козакам будувати кам'яну церкву², хоча є вона доволі нелогічною, зважаючи на віротерпимість у Кримському ханстві. У листі-відповіді 1734 р. запорожців хану Каплан-Гірею щодо причин їхнього переходу до Російської імперії, найперше вони згадали про утиски ногайськими ордами³. Ще у 1724 р. переселені на територію Причорномор'я кубанські ногайці розпочали активно використовувати землі по обидві сторони Дніпра задля ведення свого кочового господарства, що було розцінене запорожцями як спробу замаху на їхні землі. У цей час як і у всі попередні рази – російський царський уряд знову ігнорував козаків.

Запорожці, не знаючи про дії хана щодо покарання, у 1728 р. в черговий раз обрали Гордієнка кошовим отаманом. Але промосковський табір вже готував збройне повстання. У 1728 р. запорожці на чолі з Іваном Гусакom розгромили на Січі всі шинки та крамнички, підпалили жилі приміщення, забрали все церковне начиння та перебрались на правий берег Дніпра через Кизикермен на місце Старої (Чортомлицької) Січі. Отаманом там став той же І. Гусак, який наказав розіслати звістку всьому оleshківському товариству про перехід на інше місце⁴. Костя Гордієнка вони закували в кайдани та повезли з собою. Царський уряд відмовився приймати запорожців-бунтівників. У страху через помсту хана Іван Гусак з однодумцями таємно втекли до Російської імперії. А офіційний дозвіл переселитися на російські території проросійський табір отримав лише за правління Анни Іоанівни у вересні 1734 р.

¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1. ... С. 601.

² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків... С. 100.

³ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734-1775. Т. 1. К. 1998. С. 72.

⁴ Кашенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове... С. 254.

Козаки, що залишились, запропонували Гордієнку знову стати отаманом, але той через свій похилий вік і зневіру в ідейність козацтва відмовився від посади. Та все ж Кость допоміг своїм побратимам – поїхав у Бахчисарай та заспокоїв хана, розповів йому, що частина козацтва поїхала з Олешків через непридатну для життя місцевість. Кримська влада наказала запорожцям переселитись із Старої Січі, подалі від російського кордону. Вони переселились у 1730 р. на Кам'янську Січ. Кошовим отаманом став проросійськи налаштований І. Малашевич.

Тож, доля Олешківської Січі є трагічною, адже вона лише віддалено нагадувала лад, що існував у минулих Січах. Непридатна для ведення господарства та оборони місцевість, активний вплив турецької та татарської влади та їх постійне втручання в життя січовиків, намагання козацтва зберегти владу на Правобережжі, їхні внутрішні протиріччя зробили цю січову організацію з самого початку її існування слабкою. Саме тому вона недовго змогла існувати, адже ще й знаходилась посередині великого Степового Кордону, між конкуруючими державами. Її доля нагадує долю попередньої козацької організації на землях Кримського Ханства – Кам'янської Січі.

1.3 Задунайська Січ: остання спроба збудувати самостійну козацьку спільноту під османською протекцією

Створення Задунайської Січі було важким та довгим процесом, а саме дії російського уряду в котрий раз стали передумовою даних подій. Дізнавшись про плани кошового отамана Війська Запорозького Низового П. І. Калнишевського вперто захищати широку автономію для Запоріжжя та розширити його землі, Катерина II 23 квітня 1775 р. на раді при імператорському дворі прийняла рішення про знищення Нової Січі та остаточну ліквідацію козацької автономії¹. Для проведення ліквідації відправлено на Запоріжжя війська у складі 10 піхотних і близько 40 кавалерійських полків на чолі з генералом П. А. Текелі. 5 травня оточений гарнізон Січі на чолі з отаманом П. Калнишевським склав зброю, наступні кілька тижнів були присвячені вирішенню долі старшини і найбільш активних запорожців, старшину відвезли до Петербургу і звідти без суду порозсилали по Сибіру.

Меншість козацтва, не бажаючи підкорятись волі уряду, не покинули свою військову справу, а уже влітку 1775 р. перші групи, випросившись на риболовлю, рушили на чайках в лиман і втекли до земель, підвладних Османській імперії, одну з таких груп повів туди наказний отаман Андрій Лях. Масштабний відтік населення продовжувався впродовж всієї другої половини 1770-х рр. і переважно спрямовувався в Очаківський степ, у Буджак, до Молдавського князівства. Тому очевидно те, що запорожці не одразу поселились біля Дунаю, в дельті. З дозволу місцевої турецької влади вони селилися в незайманих степах правого берега Південного Бугу, по обох берегах річок Тилігула і Куяльника, Кучургана (ліва притока Дністра), над річками Кодимою (правий берег), Дністром (лівий берег). За перше десятиліття (1775-1785 рр.) поселення Слободзея на Дністрі було центральним пунктом козацької

¹ Новий довідник: Історія України. Київ: ТОВ «КАЗКА», 2012. 6-е вид., стереотипне. С. 327-328.

колонізації. До речі, дністровські поселенці з'явилися там ще до зруйнування Січі в 1775 р. Ще в 1710 р. там осіли деякі запорожці, які йшли з Мазепою до Галацу. Щодо дельти Дунаю, то вона ще раніше була заселена запорожцями, які брали участь в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр.¹. Ось чому велика кількість втікачів і подалася спочатку саме в Буджацькі степи, що біля дельти Дунаю, де вони займалися своїми традиційними промислами – рибальством і полюванням.

Уже з 1776 р. по 1778 р. питання про статус колишніх запорожців у турецьких володіннях стало предметом розгляду султанського уряду в Стамбулі. Обговорювали можливість надання їм землі в пониззі Дністра, в Кучурганах, саме для заснування Січі (до цього козаки осідали невеличкими звичайними поселеннями) та дозволити обирати старшин. У 1777 р. до Константинополя приїздила делегація запорожців з Коша, розташованого на Тилігулі, яка складалася з чотирьох старшин: Іркліївського куреня – М. Підручний і Ф. Височин, Полтавського куреня – І. Чорний, Леушківського – М. Товстий. Вони мали за мету взяти благословення у вселенського патріарха жити під владою султана, тобто хотіли отримати під користування нові землі, бо на той час на територіях, які були під владою Туреччини проживала вже значна кількість козаків (20 тис.)². У результаті запорожці отримали дозвіл на будівництво Січі та кошовим отаманом назначили Гната Ковалю, який отримав статус бунчужного паші. Вже після заснування в Кучурганах Коша у 1778 р. старшина в Очакові, у маєтку місцевого паші, від імені своїх товаришів присягнула на вірність султану. Обов'язковою умовою їхнього перебування було брати участь у військових кампаніях, тобто, нести військову службу³.

У майбутньому падишах Абдул-Хамід I намагався переселити козацтво подалі від кордону з Російською імперією, адже це були умови Айнали-

¹ Козацькі січі : (нарис з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, НДІ козацтва; редкол.: В. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. Київ; Запоріжжя: [б.в.], 1998. С. 191.

² Козацькі січі : (нарис з історії українського козацтва XVI-XIX ст.). ... С. 193.

³ Бачинська О., Середя О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: збірка наукових праць. Одеса. 2012. Випуск 7. С. 2.

Кавакської угоди 1779 р. У кінці 1780 р. до козаків, які залишилися на лівому березі Дунаю, прийшов черговий наказ від султана, який не був виконаний і тому на запорожців почали тиснути силою, але все-одно це подіяло на більшість. Подальші накази зі Стамбула були також безуспішними, бо й до середини 1782 р. козаки, які стояли Кошем у Тилігулі, навіть і не збиралися покидати його. Вони перебували на службі у нового місцевого (очаківського) паші, що й засвідчило байдуже ставлення до наказів вищого керівництва як і турецьких можновладців, так і запорожців.

У 1782 р. у Буджаку, в Дністровському Коші (взагалі, він знаходився над Дністровським лиманом біля Акермана), вже мешкало близько 8 тис. запорожців, до занять яких, крім риболовлі і полювання, додалась торгівля. Звідти ж козаки відправили в Константинополь делегацію кількістю 40 чоловік (представники з кожного куреня) просити дозволу на постійне проживання на території Туреччини, землі для офіційного заснування саме укріпленої Січі, а не Коша, як було раніше, і звичайно вимагали визначення статусу Січі та її населення в цій державі. Важливо зазначити, що заснувати Січ козаки хотіли саме в гирлі Дунаю, подалі від кордону, можливо, саме через побоювання примусового переселення і, звичайно, певну роль зіграло вигідне положення на Дунаї. Відповідь султана затягнулася на тривалий період аж до 1783 р., коли Росія захопила Крим і Туреччині потрібна була додаткова військова сила. Саме тоді й надійшов офіційний дозвіл, але до самого початку чергової російсько-турецької війни, яка почалася в 1787 р., з постійним місцем Січі, але вже тепер на Дунаї, так козаки і не визначилися, залишалися звичайні невеликі поселення і тимчасові коші, в тому числі вже було закладено й Катирлезький Кіш¹.

Після російсько-турецької війни 1787-1791 рр., у якій задунайці, воюючи на обох сторонах, змогли здобути бойовий досвід, вони згодом нарешті створили власну повноцінну військову організацію. Адже через те, що Росії була підвладна Очаківська округа, зрозуміло, що козаки, які не хотіли

¹ Бачинська О. А. Катирлезька Задунайська Січ: поява, статус, організація козацької служби // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали V Міжнар. наук. конф. Одеса. 24-25 квітня 2015 р. С. 31.

підпорядковуватись царському уряду, почали втікати звідти та з Буджаку. Вони подалися подалі від кордону з Росією – в дельту Дунаю та на прилеглі землі – в Добруджу, як на найвигідніше місце для Січі. До того ж тепер задунайці мали офіційний дозвіл на влаштування коша, який отримали ще до війни. Також там задовго до появи колишніх запорожців осіли старовіри донці-некрасівці (з 1708 р.), які після поразки у повстанні К. Булавина проти Російської імперії змушені були покинути її, та згодом перебрались на Дунай. Саме з ними колишні запорізькі козаки й мали сутички за територію, при цьому наголошуючи на наявності дозволу від султана.

Тож, козаки вибрали місце, де вже знаходилося поселення некрасівців – Катирлез. При впадінні Георгієвського гирла Дунаю в Чорне море утворювався мис з сторони лівого берега, де на косі й розташовувалося це поселення. Науковиця О. А. Бачинська визначає розташування Задунайської (Катирлезької) Січі у сучасному місті Сфінту-Георге повіту Тульча Румунії¹. Кіш на р. Дунавець у Катирлезі став першою Січчю після 1775 р., створеною на традиційних засадах економічного та організаційного життя. Змогли створити його козаки, витіснивши некрасівців у 1791 році. О. Бачинська припускає, що Кіш був заснований ще у 80-х рр. XVIII ст., бо саме тоді вийшов офіційний наказ султана і тому вони вирішили туди податись, а через їхню невелику кількість з сусідами не конфліктували². І якраз після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. більшість козаків почали прибувати до Катирлезької Січі. Звичайно, зі збільшенням кількості запорожців і збільшувалися їхні потреби в землі та місцях полювання, рибальства, що турбувало місцевих, які вже привласнили ці землі. До речі, конфлікти ще й могли підживлюватися належністю цих двох груп козаків до різних конфесій (некрасівці були старообрядцями). Тому й проіснувала ця Січ зовсім небагато, бо в 1794 р. старожили повернулися та відібрали свої колишні території.

¹ Бачинська О. А. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII-XIX ст.). Одеса, 2009. С. 96.

² Бачинська О. А. Катирлезька Задунайська Січ: поява, статус, організація козацької служби. С. 30-33.

Задунайцям дозволили оселитися в Сейменах, у володіннях браїловського паші, під чийм керівництвом вони надалі й перебували. Сейменський Кіш, заснований у 1795 р., не мав змоги перерости в Січ, адже постійно контролювався браїловським керівництвом. Довго задунайці там не затрималися, про що історик А. О. Скальковський зазначає: «У липні 1803 року невідомо, чи за бажанням уряду, чи через місцеві незручності, козаки перейшли до гирла Дунаю, в урочище Гедерлес-Бугазі і, витіснивши старообрядців, що там жили, розташувалися Кошем...». Спокійно жити їм там так і не вдалося, бо некрасівці в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана (ворога браїловського паші) здійснили напад на другий Кіш у Катирлезі, вчинивши масштабний розбій. Ті, хто залишився, перебралися до Браїлова під захист паші. За думкою більшості дослідників ця подія відбулась у 1805 р., а деякі вважають роком ліквідації Катирлезької Січі 1806 або 1812 р.¹.

Результатом чергової російсько-турецької війни 1806-1812 рр. стало приєднання до Російської імперії Бессарабії і Буджаку, а кордон став проходити по Кілійському гирлу Дунаю.

Тісна близькість до кордону турбувала козаків і тому вони звернулися до пашів у Тульчині, Сулині, Бабадазі з проханням перевести знову їх у володіння некрасівців, а тих виселити з дельти Дунаю та територій Північно-Східної Добруджі. Представляв інтереси козаків отаман задунайського Коша в Браїлові Семен Калниболотський. Та все ж турецькі правителі проігнорували прохання, вирішивши не вмішуватись в міжусобну боротьбу переселенців. Тому кошовий отаман наприкінці 1812 р. очолив похід козацтва, що було під його керівництвом та разом з тими козаками, які займались риболовним промислом у дельті Дунаю, з метою пошуку місця для нового поселення. Відразу добратись до Катирлезу не вдалося, бо в дорозі їх застала рання та досить люта зима, яка унеможливила подальше просування козацького гарнізону - тому їм довелося зимувати в Ісакчі. У 1813 р. як тільки з'явилися можливість пересування по річці вони продовжили свій шлях. Прибувши до Катирлезу,

¹ Цит. за: Пономаренко Н., Сергієнко Г. Задунайська Січ (1775-1828). С. 220.

вони не застали некрасівців і тому вирішили ставити Січ, почали будувати церкву водночас з куренями. Але згодом їм стало зрозуміло, що придатної землі для майбутнього розширення Січі та господарської діяльності багатьох тисяч людей мало, бо навколишня місцевість являла собою лише болота, плавні, ліси, які часто підтоплює ріка, розливаючись. Тоді запорожці звернули увагу на землі Північно-Східної Добруджі, що прилягали до р. Дунавець – південної гілки Георгіївського гирла Дунаю. На цих землях, що простягалися між Дунаєм і лиманом Разелм, осіли некрасівці та заснували в степах біля річки безліч поселень, одні з них – Журилівка та Кучук-Кюстенжі. Після багатьох сутичок з некрасівцями запорожці зайняли їх головний центр – селище Великий Дунавець, де й заснували Січ.

Облаштування Задунайської Січі розпочалось навесні 1814 р. Її збудували на правому березі р. Дунавець біля однойменних сіл Нижній і Верхній Дунавець. З півночі та заходу мешканців Січі захищали вали та рови, які залишились від колишньої генуезької фортеці та були відновлені некрасівцями, а на сході розташовувались важко прохідні плавні. Вигідність цієї Січі полягала у власному причалі для човнів (у південній стороні Січі) та виході водою до Георгіївського, Сулінського та Кілійського гирл Дунаю, берегів Чорного моря. Це гарантувало стратегічну безпеку, а багаті навколишні землі округи сприяли активному розвитку землеробства та скотарства, створенню інших поселень (Райя, Саранасув, Іглиця, Караорман, Чукурова, Озаклія) та промислів. До речі, поруч з Січчю утворились нові некрасівські поселення, в яких залишилась більшість їхнього населення – це ті, хто не захотів переселятись на відведені їм турецькою владою землі біля Мармурового моря, але тепер некрасівці та задунайські козаки жили без вчинення масштабних кривавих конфліктів. Окрім самої Січі та землі навколо неї, турецьким урядом було виділено козакам ще й території в Георгіївському гирлі. Згодом з ще більшим притоком нових жителів, запорожці жили вже й за межами володінь нової Задунайської Січі, де їхні домівки знаходились разом з будинками людей, що відносились до інших етносів – молдавани, болгар, греки та вищезгадані некрасівці тощо. При цьому

запорожці підпорядковувались Січі, але жили на землях, що вже безпосередньо належали турецькому уряду.

На березі р. Дунавець Задунайська Січ проіснувала 14 років. Впродовж цих років турецький уряд відправляв козаків у різні військові походи, а чисельність Задунайського козацького війська становила близько 10 тисяч чоловік. У 1815 р. проти турецьких завойовників спалахнуло повстання в Сербії – тоді козаків направили туди. Військові кампанії проти християнських народів морально пригнічували задунайців.

У подальші роки проти Туреччини повстали й інші народи: волохи, болгари, молдавани, греки, македонці і тому турецький уряд вимагав від Задунайської Січі все більшу кількість вояків. Козацтво почало чинити супротив, і турки, аби змусити їх воювати, вдавалися до залякування та репресій. З 1821 р. козаки ходили на греків, а у 1824 р. загін задунайців у складі турецького війська, повертаючись з Греції морським шляхом, загинули в Іонійському морі через спрацювання грецької міни. У 1825-1826 рр. від Задунайської Січі надано було приблизно 1200 козаків для походу у Грецію, а у 1826 р. у Греції під Місолунгами загинув кошовий отаман Семен Мороз.

Впродовж всього існування Задунайської Січ на її терени велика кількість незадоволеного життям в Російській і Австрійських імперіях люду. Цю масову еміграцію російські прикордонники зупинити були не в змозі. Також Січ заважала російському уряду тим, що була потужним військовим інструментом у турецькій армії і становила серйозну загрозу для Росії у випадку чергової російсько-турецької війни. Тому російська влада всіляко намагалася ліквідувати Січ, використовуючи для цього агентів, які агітували та поширювали інформацію про численні маніфести та помилування, пільги, надання землі та домівки тим, хто повернеться назад. Завдяки цьому відбувались невеликі хвилі міграцій з Задунайської Січі (1816-1817 рр., 1818 р., 1822 р., 1825 р.)¹. В останні роки емігранти вже покидали Січ вночі через

¹ Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні / ред. кол. О. А. Бачинська та ін. // Т.2. Одеса: ОКФА, 1998 р. С. 305-306.

заборону турецького уряду. Утікачів, яких затримували та підозрюваних у агітації щодо повернення до Росії чи просто у зв'язках з російськими агентами, засуджували до смертного покарання.

Через напружені стосунки з турецьким урядом козаки поділилися на два табори. До протурецького табору відносились “ідейники” – ті, хто вважали зрадою повернення до Російської імперії, та сірома – козаки, що не мали великих статків і заробляли гроші в наймах. До проросійської орієнтації відносились новоприбульці, які залишили сім'ю чи непоганий статок та козаки, які вже мали заможне господарство чи статки в Січі (старшини та підприємці). Заможні задунайці прагнули стабільності та спокою, щоб упевнено займатись господарством, а російський уряд на додачу до землі обіцяв ще й численні пільги. Саме цим розколом між задунайцями й скористалася імперська влада. Напередодні чергової російсько-турецької війни, яка почалась в 1828 р., у 1827 р. градоначальник Ізмаїла генерал С. О. Тучков у листі до задунайців порадив їм завчасно перейти під владу Російської імперії. Від цього моменту козаки остаточно поділились на 2 табори. На свято Покрови відбулась козацька рада, на якій отаманом став Йосип Гладкий, з ім'ям якого і пов'язана ліквідація Задунайської Січі.

Й. Гладкий зав'язав листування з генералом С. Тучковим і готував козаків до переходу, але 14 квітня 1828 р. почалась чергова російсько-турецька війна і через вимоги турецького уряду надати вояків, він не зміг відправитись одразу на території Російської імперії. Султан вимагав зібрати 13 тис. козаків, а Й. Гладкий зміг зібрати лише 2 тисячі, більшість яких складала його опозиція. Він відвів їх до місця розташування турецького війська та з приводом зібрати додаткову кількість вояків повернувся з Силістрії у Задунайську Січ, та розпочав свою операцію. Перед тим, як покинути Січ, він організовує загальну раду, на якій були присутні його однодумці. Це дало змогу організувати цю втечу як переселення Січі як політичного та соціального центру, а в підтвердження цього він забрав всі важливі січові атрибути. 9 травня 1828 р. Й. Гладкий разом з однодумцями, забравши церковні атрибути, військові

клейноди, архів, рушили на човнах по Георгіївському гирлу в бік моря. Турецький флот ще не встиг заблокувати дунайські гирла, і тому 68 задунайських човнів (навантажених частиною жителів Січі та околишніх сіл (Верхій Дунавець, Карагурмана) – всього приблизно 1000 чоловік - змогли безперешкодно покинути турецькі володіння. Уже 10 травня задунайці прибули до Ізмаїла, а 13 травня старшина і козаки присягнули на підданство Російській імперії, передали уряду січові клейноди і регалії – це бунчук, пернач кошового отамана, печатку, прапори, султанський фірман про затвердження кошового отамана, що й підтвердило фактичний та юридичний перехід всієї Задунайської Січі під владу Російської імперії (хоча в самій Січі залишилось багато жителів). З 14 травня всі переселенці перебували в Ізмаїлі, а 20 травня з козаками побачився сам Микола I. З 24 травня козаки почали брати участь у воєнних діях, але вже на боці Російської імперії.

Турецький уряд на дану дію зреагував відносно миттєво. Перші репресії розпочались із захоплення фортеці в Ісакчі 28 травня. Козаків, які були в той час у складі турецького війська, затримали. Спочатку їх тримали у в'язниці в Адріанополі, потім перевели в Стамбул, звідки відправляли на різного роду роботи. Турецький уряд, дізнавшись про зраду, жорстоко помстився – наказав військам знищити Січ та населення. Лише з наближенням російських військ турки припинили терор та покинули знищену територію колишньої Задунайської Січі.

Ті, хто повернулися до Росії, поповнили Азовське козацьке військо, яке існувало до 1865 р., а «... в 1828 році з усть-дунайських і задунайських козаків у Акерманському повіті Бессарабії сформували Дунайське (з 1856 року – Новоросійське) козацьке військо, яке проіснувало до 1869 року і було останнім козацьким військом в Україні.»¹.

Тож, у 1775 р. після зруйнування Запорозької Нової Січі та, як наслідок – переходу запорожців на територію Османської імперії (Очаківські степи,

¹ Цит. за: Водотика, С. Г. Рецензія : А. Д. Бачинський. Січ Задунайська. 1775-1828 : Історико-документальний нарис. - Одеса : МП Гермес, 1994. - 123 с. / С. Г. Водотика, В. М. Хмарський // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 147-151.

Буджак, Добруджа), з'являється задунайське козацтво. У перші роки запорожці-втікачі не мали власної організації та були розкидані по рибних місцях Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Лише у 1778 р. турецький уряд після численних прохань козаків офіційно дозволив їм проживати на території Туреччини та прийняв їх під свою юрисдикцію¹. На середину 1780-х рр. створилося три основні центри поселень задунайських козаків: Очаківські степи разом з пониззям Дністра і Тилігульськими лиманами, територія Молдавського князівства, Буджак і гирло Дунаю. Лише численні еміграції козаків до Австрійської та Російської імперій змусили турецький уряд нарешті дозволити їм створити Січ з певними автономними правами. Точної інформації немає, але ймовірно вона існувала вже у 1780-х рр. у Катирлезі, де козаки мали постійні сутички за цю територію з місцевим населенням². Задунайські запорожці брали участь у багаточисленних війнах Османської імперії. За весь час їхнього перебування під протекцією султана, російський імперський уряд всіляко намагався повернути запорожців, а згодом і ліквідувати Задунайську Січ, яка заважала йому у загарбанні причорноморських територій та поширенні свого впливу на Балкани. У 1795 р., не витримавши сусідства некрасівців, які жили тут раніше, козаки покинули Катирлез та заснували Кіш у Сейменах, який хоч і ненадовго, але став прихистком для колишніх запорожців. До речі, деякі запорожці і впродовж наступної війни 1804-1812 рр. продовжували жити в окрузі Катирлезу. Влада Російської імперії, яка все більше поширювалася на території Причорномор'я, змушувала задунайців рухатися подалі від кордону. Найоптимальнішим місцем для заснування Січі залишалася дельта Дунаю. Тому завдяки ініціативі отамана Коша, який тимчасово знаходився в Браїлові, у 1814 р., знову ж потіснивши некрасівців, було нарешті створено на правому березі р. Дунавець Задунайську Січ, засновану на традиційних запорозьких

¹ Могульова С.М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. № 2. С. 111.

² Бачинська О. Задунайські запорожці: козацьке буття в “післякозацьку добу” // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах; Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України. 2012 С. 201- 216.

засадах¹. Січ проіснувала 14 років. За отриману автономію задунайці мали нести військову службу. Це підривало спокій жителів Січі, адже багато людей не поверталось з походів, а керівництво вимагало ще більшу кількість вояків. До того ж воювати приходилось проти православних народів, що пригнічувало задунайське суспільство. Із розвитком Січі до неї все більше прибувало людей – кріпаків, втікачів, знедолених, що значно розбавляли кількість вірних козацькій традиції чоловіків. Це одна з важливих причин загибелі Задунайської Січі, адже прибічниками переходу були ті, хто мав на Україні родину або статок, або ті, хто хотів мати обіцяні російським урядом привілеї та землю (старшина, підприємці). Саме завдяки агітації російського уряду активізованої через наближення чергової війни, йому вдалося переманити частину задунайців на свою сторону, що й призвело до ліквідації Задунайської Січі.

Резюмуючи, історія зародження, розвитку та занепаду вищерозглянутих козацьких Січей, що перебували під владою Кримського Ханства та Османської імперії є напрочуд подібними. Зародження цих військових організацій було зумовлене втечею від агресивної політики влади Російської імперії. Їхній розвиток супроводжувався тісними контактами з кримсько-татарською та османською владою та різними народами імперії Османів. Під час існування Січей її населення змогло частково пристосуватися до нових реалій життя, займатися сільським господарством, торгівлею, промислами та брати участь у воєнних кампаніях. Це говорить про політичну та соціальну інтеграцію запорозьких організацій в місцеву систему взаємодії. Їхній занепад мав також спільну причину: конфлікти, пов'язані з невизначеним майбутнім, - коли частина населення бажала повернутися до Російської імперії, а інша – залишитися. Таке бажання могло пояснюватися зміною поколінь, незадоволенням діями та ставленням кримської влади до себе, активною агітацією російської влади.

Запорожці, тікаючи від влади Російської імперії, пристосувавшись до життя на територіях Кримського ханства та Османської імперії, застосували

¹ Пономаренко Н. Сергієнко Г. Задунайська Січ (1775-1828). С. 206.

традиційну форму організації устрою Січей, все-одно інтерпретували себе як і частину українського соціуму, так і окреме суспільство, при цьому несвідомо трансформували власні традиції під впливом мусульманського світу. Водночас вони продовжували виконувати свою військову функцію, що незворотно видозмінювалася, як і змінювалося їхнє положення в незвичній політичній та культурній системі. Статус запорожців Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей впродовж усього їхнього періоду існування поступово зазнавав змін, які їх не могли вдовольнити. Уже в час Задунайської Січі місцеве кримське керівництво активно втручалось в життя січовиків, стало відігравати важливу роль, все більше скасовуючи їхнє право самостійності. А Російська імперія, користуючись невдоволенням козацтва, «тимчасовістю пам'яті» про минулі події та голосними обіцянками і пропозиціями, змусила запорожців повірити в їхнє щасливе майбутнє при поверненні до неї, хоча мала за мету примноження військової сили за рахунок козаків-втікачів.

У результаті, жодна Січ під владою турків і османів не змогла відродитися як традиційне військове поселення, влаштоване на засадах свободи та автономії, водночас через нівелювання єдності козацького суспільства в останньому не існувало впевненості в наявності збереження ідейності суспільства, а отже й збереження традиційних засад світосприйняття. Через це Січ і не змогла повністю пристосуватися до змін, які були неприйнятними для запорожців та стали для козацького суспільства «точкою неповернення».

РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ, ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ СПІЛЬНОТ ПІЗНЬОГО ПЕРІОДУ ІСНУВАННЯ ВЕЛИКОГО СТЕПОВОГО КОРДОНУ

2.1. Теорія «Степового Кордону» та його український вимір

Використання концепції Великого кордону (фронтиру) існує в історіографіях багатьох країн (США, Австралії, Китаю, Латинської Америки, Південної Африки тощо), у кожній з них дана концепція має і спільні, і відмінні риси. І кожна ця країна має своїх науковців, що спеціалізуються або спеціалізувалися на цій темі. Але започаткував використання «Великого фронтиру» Фредерик Джексон Тернер¹ у ХІХ ст. щодо дослідження історії Північної Америки, що згодом стало основним методологічним підходом.

Саме Ф. Тернер сформулював мегаконцепцію Кордону, що має значну рухливість між самими цивілізаціями. Цей кордон утворився через колоніальну політику заселення європейськими переселенцями Нового Світу (Північної Америки) та їхнього співіснування з місцевими мешканцями материка. Згодом його думки набули популярності в науковому світі, на основі яких інші дослідники створювали власні концепції. Гербер Юджин Болтон у 1930-х рр. вважав, що Великий Кордон у кінці все-одно розчиняється у суспільстві, що його оточує, сучасник Болтона - Волтер Прескот Вебб - трактував американський Великий Кордон як частину Великого Кордону європейської цивілізації і, умовно кажучи, не Європи, Вільям Гарді Мак Ніл у другій половині ХХ ст. був упевнений, що всі Великі Кордони є пов'язаними між собою, а Девід Марк Вебер вважає Великий Кордон самостійною системою².

¹ Turner, F. J. The Frontier in American History. Barnes & Noble Digital Library. 2012.

URL: <https://www.perlego.com/book/3716164/the-frontier-in-american-history-barnes-noble-digital-library-pdf> (дата звернення 30.01.2024).

² Брехуненко В.А. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот ХVІ – першої половини ХVІІ ст. К: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2011. С. 20.

Варто назвати й вітчизняних дослідників теми – таких, як Іван Лисяк-Рудницький¹, Ярослав Дашкевич², які у другій половині ХХ ст. проводили активну наукову діяльність щодо визначення українського Кордону та доцільності використання даної концепції. У цей час відбувався процес поступового формування концепції Кордону серед українських науковців, наприклад, Звісно, ще Михайло Грушевський створив наратив, у якому провідне місце в історії української держави посідало козацтво, через це почались пошуки витоків козацького суспільства. Та Грушевський, створивши концепцію Степу, надав йому негативне забарвлення – без нього доля українців могла бути кращою³. На відміну від М. Грушевського, Юрій Липа запропонував нове бачення поділу українських територій на Північ-Південь, а не Захід-Схід⁴.

В середині ХХ ст. фронтір став усе частіше розглядатися як зона міжцивілізаційної та полікультурної взаємодії. Розробив дану ідею британський науковець Оуен Латтімор, «сформулювавши поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур»⁵. Вільям МакНіл у своїх дослідженнях згадав у тому числі й Степовий фронтір Європи⁶. Зосередившись на дослідженні європейсько-османського пограниччя, він дійшов до висновку, що Степовий Кордон активно впливав на внутрішній розвиток тогочасних європейських держав. Історик виділив той факт, що прогрес та розвиток цивілізації з опановуванням нових земель, був так само притаманний Великому фронтиру, як і руйнації та рабство місцевого населення. Більше того, примус, насильство та форми соціальної ієрархії характерні для фронтирів навіть

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В. 2. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи. 1994. С. 554.

² Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (14-18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів. 1991. Т. ССХХІІ. С. 28-44.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том 1. До початку ХІ віка. Видавниче товариство «Книгоспілка». Нью-Йорк. 1954. С. 55-58.

⁴ Липа Ю. Призначення України. Друге незмінене видання. Накладом Української Книгарні «Говерля». Нью-Йорк. 1953. С. 58-59.

⁵ Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України: 36, наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України. Вип. 6. 2012. С. 103-104.

⁶ Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики... С. 105.

більше, ніж свобода та демократія. Цю думку доводить те, що коли російська царська влада визнала козацькі привілеї, то головний чинник стримування закріпачення та боротьби перетворився у несвободу, а багаті степи стали безпечними для звичайного населення, яке згодом збільшилося та спричинило численні міграції та урбанізацію, тим самим поховавши фронтір, а завдяки розвиткові комунікації відмінності між центром та периферією стерлися.

Тож, фронтири через залежність від багатьох факторів (географічних, кліматичних, навіть бактеріальних, слабкість комунікації), мають різний свій характер і значення у світі.

Степовий Кордон - це зона міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії, традиційно він розповсюджується на території південної та східної України, а також півдня Росії¹. Кордон на українських територіях не є єдиним таким у світі, він має риси подібних фронтирів, але й має свої специфічні особливості, що надають йому унікальності, а генеза Степового Кордону Євразії губиться ще в давніх часах взаємодії попередніх народів - осілого населення та кочівників, чим є схожим на Північнокитайський Кордон².

Як бачимо, тема фронтиру є досить популярною та актуальною, тому налічує багато робіт вітчизняних та іноземних науковців, що дозволило виокремити в цьому підрозділі його різні специфічні риси. Схожим елементом з іншими Кордонами є утворення окремого суспільства - козацтва, - яке колонізувало степ і найпершим запозичувало міжетнічні культурні, військові, господарські впливи. Також характерними звичними особливостями цього суспільного новоутворення є: засади демократії, свободи та одночасно з цим – своєрідної соціальної ієрархії та насильства; використання козацтва державами у своїх політичних та колонізаційних цілях; зручний та популярний спосіб захисту степу у вигляді легкоозброєної кінноти (при цьому це не було створене професійне військо з відповідною постійною платнею); створення суспільства

¹ Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики... С. 109.

² Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи... С. 27.

на самоврядних засадах (саме тому козаки ревно оберігали свої свободи, права, правила, моральні цінності та устої).

Брехуненко В. у своїй роботі «Козаки на степовому кордоні Європи»¹ виділив головні та основні специфічні риси українського Степового Кордону. Найперше варто виділити територіальну основу утворення Кордону – рівнинний степ, що межував із лісами, водночас з цим існувала достатньо розгалужена система річок, яка вела до Чорного та Азовського морів. Система річок виконувала роль швидкого сполучення та призводила до постійних контактів економічних і соціальних, але не існувало природних умов задля постійного відгалуження козацької спільноти від навколишнього світу як, наприклад, на Балканах, де цю роль виконували гірські масиви, що обмежували рухливість кордону. На українських територіях існували плавні, болота, ріки, ліси, острови, що й виконували роль бар'єру. Тобто, географічні та природні умови все-таки сприяли окремішності від світу і водночас козаки активно контактували з осілим світом, який покинули. Виходить, що український Степовий Кордон, навпаки, мав велику рухливість. Придатні для ведення господарства природні умови приваблювали як осіле населення, так і кочівників. Тому кожен з них намагався закріпитися на вигідній для себе території, що закінчувалося конфліктами, у тому числі й збройними. Лінія кордону (його рухливість) залежала саме від балансу сил супротивників. Кордон мав помітну дифузивність – не існувало головних центрів і тісного проживання населення по всій території через географічні особливості земель. Також існувала відсутність надбагатої економічної вигоди, як у ситуації на Північноамериканському Кордоні, де європейський світ отримував постійні ресурси задля свого збагачення. За ці ресурси вели боротьбу англійські, іспанські, французькі колонізатори. Степовий Кордон виконував роль оборонну проти навали азіатського світу та навпаки вимагав вкладення капіталу задля захисту. Простежується схожість із Балканським, Північнокитайським,

¹ Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К: Інститут археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2011. С. 503.

Південноафриканським кордонами. Економічна ситуація, що склалася на Степовому Кордоні у вигляді торгівлі та ведення сільського господарства, стала основною та виокремила специфіку менталітету народу, що проживав на цих землях.

Український Степовий Кордон не мав поділу супротивників на «дикунів» та «цивілізацію», адже по дві сторони степу народи сприймали один одного як гідних супротивників. Він нагадує цим балканський кордон, де змагались за вплив рівноцінні державні утворення - Османська та Австрійська імперії. А, наприклад, ситуація у Південній Африці або ж у Австралії була іншою, бо європейські колонізатори боролись проти місцевого населення, яке за своїм економічним розвитком поступалось іноземцям. Європейці вважали місцевих дикунами та варварами, що давало їм відчуття зверхності. На Степовому Кордоні такої ситуації не утворилося завдяки довгій віковій владі державних утворень кочовиків – татар, ногайців тощо. Кримський хан довгий час був володарем територій колишньої Київської Русі, а московські князі вважались «молодшими» порівняно з володарями Золотої Орди. Завдяки військовій силі Золотої Орди, потім Кримського ханства та Османської імперії – їх вважали реально небезпечними, з ними змагались у правах і намагалися домовлятися.

Ф. Тернер зробив висновок, що Північноамериканський Кордон став джерелом демократії та свободи, заклав традиційні американські суспільні цінності. У результаті він приписав цьому Кордону властивість поглинання соціальної напруги в суспільствах. Та наш Степовий Кордон не мав такої функції. Звісно, у першій половині XVII ст. він став привабливим для багатьох людей, яких не вдовольняли дії польської влади або просто їхнє власне життя, що стало соціальною «розгрузкою», але на короткий час. Козацтво, що постійно збільшувалось, почало ставало все важче контрольованим, а політика уряду Речі Посполитої не була спрямована на розвиток українського суспільства, що в результаті закінчилося козацькими повстаннями та національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького. Ті ж

тенденції простежуємо і в XVIII ст. на Правобережжі з розквітом руху гайдамаків.

О. Латтімор розглядав культурну екологію (дослідження адаптації людей або одного індивіда до соціально-фізичного середовища) через призму концепції Фронтиру. Відколи громада оселяється на будь-якій території, то відбувається виникнення фронтиру. Через діяльність цієї групи та її чисельне зростання і фронтір має властивість змінюватися та формуватися відповідно до розвитку спільноти. Взаємодія багатьох різних спільнот на кордоні може мати риси або «Кордону виключення», або «Кордону включення». «Кордон виключення» відбувається, коли народи категорично відмовляються від споживання та перейняття цінностей один одного та мають за мету стати одноосібними жителями своєї території. Такий тип взаємодії народів характерний кордонам у Північній Америці, Австралії, Північному Китаї. А «Кордон включення» характеризує собою поглинання одним народом іншого до повного розчинення одного або формування однієї етнічної спільноти. Східна частина Степового Кордону (російська) по лінії річок Дон, Яїк і Терек однозначно мала риси «Кордону включення», де були сформовані нові етнічні групи¹, а російська влада увесь час намагалась розчинити національні меншини, використовувала для цього методи переселення, заслання, нав'язування однієї спільної віри – християнства, тощо.

Український Степовий Кордон об'єднує риси і «Кордону виключення», і «Кордону включення». Простежуємо тенденції культурної взаємодії народів у вигляді запозичення певних цінностей в один одного (одяг, елементи військової справи, лексика - навіть слова «козак» і «отаман» мають тюркське походження, побутові звички – так, паління тютюну через люльку було запозичене у кримських татар і турків). Водночас з цим створення нових етнічних суспільств так і не відбулося через ментальні перешкоди козацтва та сусідніх народів. Запорожці, які жили на землях, що належали Кримському Ханству, зберегли свої традиції та запозичили місцеві – відбулася деформація світогляду,

¹ Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи... С. 28.

ціннісних орієнтирів, поведінкових звичаїв. Та ментальні перешкоди не мали радикального характеру до тієї міри, як на традиційних «Кордонах виключення». Козацьке суспільство мало лише оборонну мету – закріпитися на території та захистити свої землі від набігів кочовиків. Хоч серед меншості існували думки та ідеї про наступальні дії, та у разі повного переможного кінця козацтва ніхто не мав плани щодо долі переможених.

Для українського Степового Кордону довгий час існувала наявність різних цивілізаційних альтернатив. За владу над цими територіями змагалися різні державні утворення: Річ Посполита, Московське царство, Кримське Ханство та Османська імперія. Р. Прескотт виокремив «політичний Кордон» і «поселенський Кордон»¹. Перший характеризується відсутністю впливу на весь Кордон влади певної країни, а другий передбачає формальні або фактичні державні кордони між якими існує часто рухлива лінія Кордону. Саме українська ділянка Степового Кордону відповідає «політичному Кордону», адже довгий час християнський та мусульманський світи боролися за дану територію, а договір Речі Посполитої та Османської імперії в 1634 р. започаткував процес офіційного регулювання кордонів держав, що стало передумовою для створення стійкого «поселенського Кордону» вглибині великого Степового². Дослідниця проблем історичної регіоналістики Я. Верменич схиляється до думки, що як таких меж кордону не існувало аж до 1705 р. (через підписання російсько-турецької угоди про кордон), уже згодом із розширенням влади Російської імперії на південь, військовий кордон почав перетворюватися на поселенський. Адже російська влада поступово освоювала захоплені землі в плані будівництва інфраструктури та нових поселень або розширення старих, а в ментальності суспільства з'явилася тенденція присвоєння цих земель (виникнення назв «Південна Україна», «Новоросія»)³.

¹ Prescott R. V. The Geography of Frontiers and Boundaries. Routledge. London. 2014. P. 41.

² Брехуненко В.А. Козаки на степовому кордоні Європи... С. 34.

³ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. К.: Інститут історії України, 2015. С. 225.

Козацтво певний проміжок часу виконувало роль вістря наступу християнського світу Європи, створило бар'єр, запобігаючи військовому проникненню противників з півдня. Пізніше, із занепадом Кордону через наступальну діяльність Російської імперії, дана функція козацтва змінюється в напрямку збереження своєї вольності. Кордон допоміг запорожцям зблизитися з колишніми ворогами, перейняти елементи їхнього культурного та соціального життя, військової справи, а в майбутньому – прийняти протекцію Кримського Ханства та Османської імперії.

Резюмуючи, простежуємо ситуацію, що Степовий Кордон просто не міг не утворитися на даній території, а всі інші чинники сприяли формуванню саме таких специфічних рис та саме такого унікального суспільства, яке стало провідником тюркських впливів на осіле населення, і навпаки – європейських впливів на світ Сходу. Український Степовий Кордон відповідає визначенню загальної теорії Фронтиру, та все ж при порівнянні з подібними кордонами маємо змогу визначити його характерні особливості, які не залишають сумнівів щодо унікальності кордону української ділянки.

2.2 Розвиток Кам'янської Січі в мусульманському світі через призму археологічних досліджень

Кам'янська Січ – перше офіційне поселення козацтва на землях підвладних Османській імперії та Кримському ханству. За увесь час проживання на території мусульманського світу козацтво змогло зберегти свої традиції та менталітет. Про це якнайкраще свідчить організація інфраструктури, виявлена завдяки археологічним дослідженням. Варто наголосити на тому, що дана Січ на відміну від Олешківської та Задунайської є найбільш археологічно дослідженою. Це дає нам змогу використовувати результати робіт з метою їхнього проектування на наступні Січі, які є невід'ємною частиною одного козацького руху.

Вплив Степового Кордону на життя мешканців Кам'янської Січі яскраво простежується завдяки вивченню побуту козацтва. Археологічні роботи на території Січі проводилися з 1913 р. І. В. Гошкевичем на основі розвідок Д. І. Яворницького¹, а з 1972 р. починають проводитися охоронні розкопки експедицією на о. Хортиця², уже з 2009 р. Січ має статус філії Національного заповідника «Хортиця». Завдяки роботі багатьох дослідників ми маємо уявлення щодо влаштування життя козаків - це є важливим аспектом дослідження, адже не маємо достатньої кількості письмових джерел.

Для того, щоб довести наявність впливу Степового Кордону на жителів Кам'янської Січі потрібно ознайомитися із дослідженнями споруд на території поселення. Показовим матеріалом є облаштування житлових приміщень – куренів³. Будівництво землянок характерне для всіх етносів Півдня, але запорожці використовували особливе планування, яке властиве українцям по всьому ареолу їх розселення.

¹ Гошкевич В. И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон, 1912. Вып. 2. С. 86.

Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год. Вып. 5. Херсон: Изд. гор. упр., 1915.

² Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ. 1974. № 81. С. 129.

³ Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. 1991. С. 50

Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон. 1903. Кн. 1. С.178.

Петрашина П. Д. Залізообробне та ганчарне ремесло Кам'янської Січі. Краєзнавство Запоріжжя. 2017. № 3.

Взагалі на території південної України існувало багато різних типів житла: муроване з прибудовуванням рядів господарських приміщень та двосхилим дахом (притаманно автохтонному населенню Півдня); дерев'яне з сохами, яке має глиняне наповнення та чотирихилий дах із соломою або очеретом (характерно жителям лісостепу); та зрубне¹.

Землянки-курені будувалися із заглибленням в землю від 0,5 м до 1,55 м, розраховані на 10-15 чоловік, тому мали переважно більший розмір за стандартний – 6 м у довжину та 6 м у ширину. За дослідженням С. Верговського та О. Власова «До відтворення куреня Кам'янської Січі»² відомо, що знайдений ними курінь мав довгі стіни, які були оберненими на північ і південь, вхід розташовувався із сіней, а в північно-східній частині знаходилася піч і залишки кахлів, полиць, а також залишки гутного скла з вікон, яких традиційно було два – над піччю та покуттям (знаходилася у південно-західному куті). Варто зазначити, що підвіконня були відсутніми, що може пояснюватися значною висотою вікон відносно долівки. Стіни будувалися завдяки техніці стовпової конструкції: закладалися вертикально дерев'яні стовпи та жердини, які перепліталися хмизом і обмазувалися глиною. Дах був двосхилим з дерну чи очерету, у центрі будівлі розміщувався стіл поруч з лавами, а під стінами – спальні місця. Масивність сволок-діда говорить нам про значну фізичну силу будівельників – це підтверджує той факт, що запорожці будували свій курінь традиційно разом. Сіни виконували роль самостійної структури будівлі та мали три земляні сходинок – перші були більшими, остання за розміром була в половину меншою за ті дві, відповідно по 30 см і 15 см. Двоє дверей мали функціональне призначення: температурний контроль і бар'єр для різних небажаних тварин (жаби, гадюки).

Тож, структура куреня вказує на збереження автохтонних звичаїв будування житлових приміщень, адже вхід є не через саму галерею, а в першу чергу з сіней. Також, яскравим прикладом є наявність покуті, на якій

¹ Верговський С., Власов О. До відтворення куреня Кам'янської Січі. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 21, ч.І. К. 2012. С. 92-100.

² Верговський С., Власов О. До відтворення куреня Кам'янської Січі... С. 95.

розміщувалися елементи сакральньо-обрядового життя козацтва, які притримувалися своєї релігії. Сам курінь має специфічні розміри, дещо більші за традиційні.

Науковцями А. О. Козловським і В. Є. Ільїнським у 1989 р. було досліджено шинок, що розміщувався в околиці поселення. Приміщення мало великі форми (площею приблизно 47 метрів квадратних), глиняні стіни та заглиблювалося на 0,35 м відносно поверхні. Вхід був зі сходу, північно-східна стіна довжиною 8 м, південна (від входу) – 4 м, а на півдні на 6 м заокруглювалась. На жаль, інші стіни зруйновані рівчаком та не мали можливості вивчення. Був коридор, основне приміщення та підвал (глибиною від рівня підлоги шинку на 1,65 м). Матеріальне заповнення приміщення достатньо багате: кістки тварин (велика рогата худоба, свиня, кінь, коза, вівці, олень, косуля), птахів (диких і свійських), і риби (короп, щука, сом тощо), уламки посуду та макітра з кістками свині, що була накрита кахлею (накриття горщиків кахлею – постійна практика), металеві вироби, в тому числі й зброя, а також люльки. Щодо люльок, то дослідники зазначили цікаву особливість – часто зустрічалися штамповані орнаментом люльки, що не є характерним для такого глибокого заповнення. Ймовірно, що приміщення використовувалось удруге, адже типи люльок є різними та їх виробництво вже на час другого використання житла змінилося¹.

Археологічні знахідки, виявлені на території Кам'янської Січі, які є переважаючими за кількістю – це керамічні, дають підставу вважати гончарство одним з головних видів ремесла місцевого населення. Зустрічається столовий і кухонний посуд (горщики, глечики, макітри, горнятка, кухлі, тарілки, миски, сільнички) кахлі, люльки, рибальські грузила, прясла, тиглі для виплавки металу та заготовки (місцева глина) для виробництва кахлів². Сіра глина є переважаючою у використанні, виробів з червоної глини менше. Використовували швидкообертовий ножний гончарний круг, при цьому

¹ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра... С. 54.

² Петрашина П. Д. Залізообробне та ганчарне ремесло Кам'янської Січі... С. 6.

втягували вироби з одного клопотя глини. Щільне тісто з невеликими включеннями піску вказує на те, що воно було якісним.

Орнаментация виконана мінеральними фарбами різних відтінків коричневого, чорного та червоного. Є екземпляри з попереднім прокресленим малюнком на ще не пропеченому виробі, поверх якого наноситься фарба, а здебільшого застосовувалася техніка опису. Орнамент наносився на виріб відповідно до його форми, зазвичай орнаментується верхня частина (вінця), а малюнки кожної посудини стають унікальними. Щодо самого орнаменту: різні за товщиною та амплітудою прямі та хвилясті лінії, зигзагоподібні лінії, скісні мазки, крапки, риски, гачки тощо. Велика кількість розписаного посуду пояснюється розміщенням поблизу Січі покладів мінералів червоного кольору. А. Сокульський вважає, що дані мінерали могли використовуватися у гончарному та металургійному виробництвах¹.

Більшість кераміки має місцеве походження та яскраві риси української традиції: способи виготовлення, форми посуду, його орнаментация. Імпортовані матеріали складають на 2017 р. 20% всіх керамічних знахідок, Петрашина П. зазначає, що було виявлено «12 екземплярів цілих та фрагментованих фаянсових піал»². Крім цього вона припускає, що й димлений посуд також не є результатом місцевого виробництва.

Місцеве виробництво кахлів було доволі розвиненим, про що свідчать матеріали, знайдені на місці житлових і виробничих приміщень. Кахлі здебільшого мають коробчастий тип, лицьова частина яких орнаментована чи має рельєф. Зустрічаються всі види з типовими конструктивними особливостями: на стіну, на кути, на карниз печі. Глина місцева (червона або сіра), але тісто є менш щільним, ніж на керамічний посуд, бо випал має різні ступені якості.

Зустрічаємо цікаву рельєфну орнаментацию: «1 – зображення вершника (205 фрг.); 2 – рослинний орнамент (113 фрг.); 3 – мотив «чорт та грифон» (63

¹ Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ. 1974. № 81. С. 129.

² Петрашина П. Д. Залізообробне та гончарне ремесло Кам'янської Січі... С. 8.

фрг.); 4 – ажурні кахлі (63 фрг.); 5 – геометрична (або рослинно-геометрична) композиція (17 фрг.); 6 – людина з квіткою (1 фрг.); 7 – зображення риби (1 фрг.); 8 – сонце (або «громовий знак») (10 фрг.); 9 – композиція «виноградна лоза» (334 фрг.) (мал. 2.1-17). Незначна кількість фрагментів прикрашена мотивом «грифон з чаркою та драконом» (76 одиниць зберігання); кілька зразків є прикладом «килимових кахлів», орнаментальна композиція яких виходить за межі однієї кахлі (мал. 2.1-16).»¹. Орнамент виноградної лози зустрічається найчастіше та є доволі типовим для християн щодо оздоблення різних предметів. Також є кахлі в зеленій свинцевій поливі турецького виробництва, але їх кількість мала, через що можна припустити, що вони використовувалися здебільшого в приміщеннях заможних або шанованих людей, наприклад, старшини.

Серед дрібної пластики люльки є найпоширенішими екземплярами та представлені різними кольорами глини: сірий, червоний, рожевий, білий, чорний, коричневий. Більшість виробів орнаментациї не мають, але розповсюдженими є рослинно-геометричні орнаменти, також, різні риси та лінії. Глина мала місцеве походження, а вироблялися люльки із використанням гіпсових форм, адже деякі мають неакуратність і утертість ліній стикування. Це означає, що форма використовувалася неодноразово. Частими знахідками є імпорتنі зразки. У 2018 р. було виявлено люльки червоноглиняні та рожевоглиняні, що вироблені в Османській імперії. Тип першої люльки зустрічається на території Січі найчастіше. Щодо другої, то Волков А. її описує так: «На поверхні залишки червоного ангобу. Тулійка з валикоподібним потовщенням, оформленим рядом коліщатка в місці переходу чашки до тулійки»².

Козловський А. та Ільїнський В. у 1990 р. дослідили житлову споруду з другого ряду куренів. Вона не вирізнялася багатим матеріальним заповненням, але містила цікаві знахідки. На долівці знайшли 3 російські копійки та 2 срібні

¹ Петрашина П. Д. Залізообробне та ганчарне ремесло Кам'янської Січі... С. 12.

² Волков А. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Кам'янській Січі у 2018 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наук. ст. Випуск 28. Київ. 2019. С. 39.

татарські монети. А в кутовій стовповій ямі знаходився скарб у вигляді 8 срібних татарських монет¹. Також на підлозі виявили вишуканий бокал, виготовлений зі скла, та керамічні піали з художнім орнаментом турецького виробництва, а також посуд з гутного скла. Виробництво кухонного та декоративного начиння з гутного скла розповсюджене саме серед українського населення. Науковець Волков А. згадує про знайдений місцевими мешканцями скарб у вигляді 28 монет, серед яких переважаючими є кримськотатарські XV-XVI ст., містилась одна польська та кілька російських монет XVIII ст., а також хрест-енколпійон². Дана інформація свідчить про тісні економічні зв'язки запорожців із протилежними сторонами Степового Кордону.

Знайдений археологічний матеріал на території Кам'янської Січі дає нам інформацію не лише про будівельні традиції та харчування місцевого населення, також відомо, що у передмісті Січі в хаотичному порядку розташовувались майстерні металургійні, ковальські, зброярські, гончарні тощо.

З 1974 р. по 2011 р. у ході археологічних досліджень на території Кам'янської Січі було виявлено залишки масштабного залізоплавильного комплексу. Для роботи у сфері залізоплавильного ремесла потрібно мати певні ресурси: велику кількість води та палива, і головне - руду. Джерелом води слугувала р. Кам'янка, що проходила поруч із Січчю, та покривала потреби виробництва. Деревини також було вдосталь, так само як і руди. Взагалі, її можна видобувати з боліт, і лук, і озер. За дослідженням А. Сокульського відомо, що поклади руди розташовувались всього за 2 км на півночі від Січі³. А. Сокульський ще у 1974 р. у своїх дослідженнях опирався на роботи В. Гошкевича, який у свою чергу проводив археологічні роботи за матеріалами Д. Яворницького, та у 1913 р. знайшов 3 печі залізоплавильного та

¹ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. 1991. № 4. С. 55.

² Волков А. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Кам'янській Січі у 2018 р. С. 39

³ Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник... . С. 21.

господарчого характеру¹. Експедиція, очолювана А. Сокульським виявила на ділянці 50х25 м залізоплавильний комплекс, який містив понад 4 завалів горнів, і поруч з ними відповідно виробничі ями. Ці знахідки не є єдиними, що стає підтвердженням широкого поширення залізоплавильного ремесла серед місцевого населення².

Також завдяки археологічним дослідженням у 1974 р. було підтверджено присутність і металургійного виробництва на Січі. Саме мис Стрілка був ремісничим передмістям поселення. Було виявлено залізний, алюмінієвий, мідний брухт (опилки), кістки з обробкою, бронзові злитки тощо³. Користувалися різними видами горнів – кричним і плавильним. Можна припустити, що козаки могли й займатися конвісарством (робота з оловом) і людвисарством (створення мідних виробів)⁴.

Отже, у північно-східній частині Січі знаходився масштабний комплекс з виробництва заліза, який мав повноцінні майдани облаштовані для праці та ями, куди містили відходи та створювали вугілля. На західній частині мису розташовувалася кузня та майстерні для роботи з металами. Доставка сировини була легкою і швидкою, бо виробнича частина розміщувалася недалеко від покладів руди. Виходить, що продукція вироблена місцевим населенням задовольняла їхні потреби, але імпортовані товари, знайдені на території Січі у ході археологічних досліджень, дають нам інформацію про економічні зв'язки місцевих із навколишніми суспільствами – як і християнськими, так і мусульманськими. Це означає, що тотальної ворожнечі між народами не могло існувати. Козацтво, зберігши свої традиції та створивши звичний устрій у Січі, розвивалося та жило далі, підтримуючи зв'язок із сусідами. Варто враховувати фактор підлеглості Січі османському урядові, через який козацтво мало певні обмеження щодо своєї діяльності та повинні були слідувати законам Османської імперії.

¹ Козловський А. О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра... С. 49.

² Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р.... С. 18.

³ Петрашина П. Д. Залізообробне та ганчарне ремесло Кам'янської Січі... С. 17.

⁴ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К.: Вид-во АН УРСР. 1963. С. 220.

Соціальне життя поселенців Кам'янської Січі зазнало певних трансформацій, що стосується відносин з кримським і турецьким керівництвом і взаємозв'язками з місцевим населенням. Запорожці на певний час стали частиною мусульманського суспільства, чому передувала зміна у 1700-х рр. ставлення кордонних суспільств один до одного, наприклад, з кримськими татарами, адже ще тоді зародилися тенденції до активних політичних і військових союзів. А вже на території Османської імперії запорожці змогли інтегруватися в економічну та соціальну сферу життя регіону, а їхні військові навички цінувалися вищим керівництвом, про що свідчить їхня участь у різного роду військових кампаніях (від придушення повстань місцевих кочовиків до участі в російсько-турецьких війнах). Запорожці як і раніше використовувалися владою як військова сила, але це супроводжувалося постійним контролем, а згодом і утисками (зменшення висоти валів Січей та заборона утримувати артилерію). Вічний ворог козацтва – Кримське Ханство, - тепер надавало їм протекцію, а давня традиція захисту своїх земель від мусульманського світу перетворилася на військову службу в складі османського війська. А метою цієї служби стало спочатку повернення влади на Правобережній Україні, що виявилось провальним, а потім – виконання повинності та заробіток.

Завдяки археологічним дослідженням на території Кам'янської Січі можна зробити висновок, що козацтво змогло відтворити традиційну організацію інфраструктури та побуту. Простежується велика частка імпортованих і місцевих товарів, виявлені характерні козацькі традиції будівництва. Водночас знайдені залізообробні, металургійні та гончарні майстерні, їхня масштабність, говорить нам про значний економічний розвиток населення Січі та її округи. Безперечно, продукція задовольняла потреби місцевого населення і, також, йшла на продаж. Економічні зв'язки – найкращий провідник культурних і соціальних запозичень. Археологічні матеріали свідчать про підтримання зв'язків козацтва з українським населенням, та поглиблення взаємодії з населенням Кримського Ханства.

2.3 Прояви впливу Степового Кордону на життя мешканців Олешківської Січі

Український Степовий Кордон характеризується численними та багатогранними контактами козацтва й запорожців із татарами, ногайцями та іншими кочовиками. При цьому Кордон мав особливість – був і взаємопроникним і водночас спільноти боролися за його території. Наприклад, відомо, що козацтво не мало упередженості щодо статусу, національності новоприбулих, вони в свою чергу мали для того аби приєднатися до товариства виконувати певні вимоги. Так само певні особи української національності могли перебиратися жити в мусульманський світ на постійній основі, вливаючись у те суспільство (втеча від покарань), або ж тимчасово (промисли, торгівля). Починаючи з XVI ст. помічаємо прізвища серед козацтва, що мають тюркське походження: Бут, Булгак, Турченин, Ширян тощо¹. Також важливим фактором взаємозв'язків є тимчасові військові союзи кримських татар із козацтвом і запорожцями, під час яких запозичення не могли не відбутися. Взагалі під час XVII ст. траплялися випадки, коли козаки розглядали можливості переселення на територію Кримського Ханства². Беручи до уваги такі тісні стосунки не є дивним перехід запорожців у 1709 р.

Існує версія, що саме Олешківська Січ була першою, аніж Кам'янська. Мільчев В. вважає, що поселення в Олешках було освоєне вже у 1709 р. «ватажанами-промисловиками», а у 1710 р. до них приєдналися запорожці з Бендер, при цьому, хоч кількість населення була мізерною, але саме Олешківська Січ вважалася офіційною наступницею Чортомлицької³. Так чи інакше, але Олешківська Січ справді стала провідним політичним центром запорожців у даний період їхнього життя на землях, що належали Кримському

¹ Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. Колективна монографія / За ред. В. Брехуненка. Київ: ІУАД, 2018. С. 72.

² Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. ... С. 76.

³ Мільчев, В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2009. С. 10.

Ханству. Інтенсивні стосунки січового товариства з кримськими татарами відкривали великі можливості для їх взаємного впливу на різних етапах історичного розвитку. Саме панування татар у степовій частині України стало однією з провідних причин виникнення запорозького козацтва у придніпровських степах.

У час існування Кам'янської та Олешківської Січей стали помітні особливості територіального устрою запорожців, що разом з традиційними козацькими та турецько-кримськими елементами утворили дещо нову адміністративно-територіальну політику. Устрій (інфраструктура) Січей залишався незмінним (як за часів Чортомлицької Січі), а ось новинкою стала система паланок¹. Ще з 1714 р. запорізькі військові поселення мали своїх очільників, які за даною системою представляли інтереси населення, та загалом, були невід'ємним елементом зв'язку із місцевою владою. Також існували певні особливості землекористування, якщо порівнювати з системою Російської імперії (Московським царством до 1721 р.), за якою запорожці несуть службу, а в нагороду отримують право користування землями та природними ресурсами, які знаходяться в межах їхнього доступу. А у Кримському ханстві існувала тенденція закріплювати земельні ділянки за кочовими групами саме для тимчасового користування. Тобто, це стосувалося й запорожців, які розцінювали дану систему негативно, адже вона загрожувала безпечному веденню сільськогосподарської діяльності. До речі, це й була одна з причин переходу запорожців до Російської імперії у 1734 р. Але ситуація була іншою щодо користування природними ресурсами. У той час, як російська влада це контролювала, то турецько-кримська спочатку зовсім не обмежувала (це змінилося через зловживання запорожцями наданими правами та пільгами).

Змінився й характер військової справи запорожців. Перший період 1709-1710 рр. характеризується службою запорожців шведському королю Карлу XII

¹ Запорожцы в подданстве Крымского ханства // Казачество в тюркском и славянском мирах: Колл. монография / Отв. ред. В. В. Грибовский, В. В. Трепавлов; Институт археологии им. А. Х. Халикова АН РТ. Казань, 2018. С. 513.

– охорона та супровід, - за що вони отримували платню¹. Водночас, запорожці почали активніше практикувати здобичництво (розбій на підросійських територіях, взяття ясиру). Уже з 1711 р. після утворення військового союзу з Кримським Ханством та Османською імперією розпочинаються масштабні військові кампанії на Правобережну Україну, що закінчуються невдачею та миром Московського царства та Османської імперії. У часи перемир'я з 1714 р. запорожців використовували в складі каральних загонів, що мали справу з місцевими кочовиками. За цю роботу вони отримували плату, продовольство та озброєння. Але практику розбою все-одно продовжували про що свідчить заборона турецького уряду вчиняти розбій на підросійських землях². Тож, військова справа тепер стає дещо інакшою, ніж це було раніше, хоча модель служби в обох державах є дещо схожою: призначення до служби, отримання забезпечення.

Вміст великої кількості «східних» елементів у побуті та культурі козаків - запорожців цього часу не один раз відмічали українські науковці (Івангородський К. В.³ Поух А. В., Грибовський В. В.). Козаками від сусідів було запозичено практично всю термінологію військового характеру. Наприклад, класично – це козацька шабля та рушниця, яку називали «яничарка». Запорожці зберегли на Січі традиційний адміністративний устрій – звичні найменування куренів, а також – назви керівників, наприклад, «отаман», слова «майдан», «кіш», «сагайдак», тощо⁴. Ці слова є запозиченими з тюркського світу ще задовго до появи Олешківської Січі. Також яскравим показником впливів є поведінкові звички, адже, наприклад, обмін подарунками є «східною» традицією ведення дипломатичних переговорів, яку використовували й олешківці. Ще від початку зародження стану запорожців вже існували дуже

¹ Мільчев В. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXVI. С. 174.

² Бычков А. Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. С. 392.

³ Івангородський К.В. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського Ханства (XV – XVII ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. 2005. С. 9-12.

⁴ Пилипенко В. Східне обличчя козака Мамая: східні впливи та українське козацтво / В. Пилипенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 134. С. 18-23.

тісні стосунки цих двох різних світів, адже яскравим підтвердженням цього є лінгвістичні зв'язки між ними. Бо щоб мати ці запозичення, козаки повинні були контактувати з сусідами ближче, ніж просто через військові сутички на просторах степу за здобич, як це було раніше.

Турецько-татарські впливи на козацький побут Олешківської Січі можна простежити і завдяки археологічним даним. Їх помічаємо навіть у звичайному побуті – архітектурно-декоративній кераміці, представленій керамічними кахлями. Використовували неполивні рельєфні кахлі, що мали коробчасту форму. Здебільшого виготовляли їх із червоної та сірої глини, з додаванням домішок піску. Зустрічаються зразки кахель, що були популярними серед українського населення на територіях під владою Речі Посполитої та Російської імперії (зображення двоголового орла, розписи у стилі бароко), та імпорتنі кахлі турецького походження (використання рослинно-геометричних орнаментів)¹. Присутні зразки кахлів і місцевого виробництва, про що свідчить їхнє розшаровування та неохайність румп. При цьому форми були привізними, адже лицьова частина мала чіткі лінії. Не є диковиною зразки керамічного посуду саме кримського типу: тонкостінний червоноглиняний глечик з наявністю високого горла та лінійного орнаменту білою фарбою; фаянсовий посуд з різнобарвним орнаментом; тонкостінний глечик з вузьким горлом і лінійно-зигзагоподібним орнаментом білими фарбами. Варто виділити найбільш цікаві знахідки: частина денця й стінки піали, розписаної орнаментом із трьох кольорів (синій, зелений, чорний), фрагмент стінки з вінцем піали, що покрита синьою фарбою².

Ще одним яскравим відображенням впливу на козацький побут Степового Кордону є козацькі люльки. Варто зазначити, що тютюн до українців потрапив завдяки туркам, про що свідчить походження слів «тютюн», «бакун»,

¹ Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра... С. 242.

² Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра... С. 242.

«чубук», «люлька», а також і сама форма люльок, яка схожа на зразки «східного» типу, а не європейські «голландські»¹.

На Олешківській Січі було знайдено багато фрагментів люльок різних видових ознак. За кольором розрізняють світло-сіроглиняні, темно-сіроглиняні, червоноглиняні та білоглиняні. Велика кількість яких має неохайно виконану орнаmentaцію та моделювання (місцеве виробництво). Значна частина сіроглиняних люльок покрита вишневою або рудою фарбами та є заліскованими. Зустрічаються зразки неорментовані, але все-таки більшість мають таке оздоблення: лінії, пунктири, зигзаги тощо. Найвиразнішими для досліджуваної теми – це люльки «східного» типу, представлені здебільшого червоноглиняними виробами та відрізняються від виробів місцевого виробництва кольором глини, лакуванням, складною орнаmentaцією та наявністю дрібних штампів. Форми люльок «східного» представлені широким та плоским дном чаші з широким сплосченим орнаментованим бортиком на нижній частині, здебільшого чубук також орнаментований. Існують характерні особливості: чубуки мають «дзюпоподібну» форму; низ чаші за діаметром є більшим за верх, який циліндричної форми; турецькі люльки мають більші розміри. Цілком очевидним є той факт, що на території Південного Придніпров'я потрапляло багато люлок «східного» типу з причорноморських міст і Криму. Їх легко відрізнити від місцевих, адже такі люльки відрізняються якіснішою та стараннішою роботою і великою кількістю орнаmentaції.

Беручи до уваги навіть частину відомої інформації про побут та соціальну організацію на Олешківській Січі, ми можемо простежити впливи Степового Кордону на запорожців. Матеріали розкопок на території, що належала Січі, надали цікаву інформацію про їхню матеріальну культуру, яка допомогла скласти докладніший портрет умов життя на Кордоні. Запорожці Олешківської та Кам'янської Січей зуміли зберегти традиції житлобудівництва та планування будинків, і частково – Січі. Користувались у побуті виробами, якими й

¹ Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. : навч. посіб. / М-во освіти України, Ін-т змісту і методів навчання, Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ: Ін-т змісту і методів навчання. 1997. С. 78-80.

користувались українці в інших регіонах, що належали іншим державам. Але особливістю стала наявність великого вмісту «східних» виробів, предметів, звичаїв спілкування тощо. Відбулася трансформація військової справи та соціального устрою, але головним фактом є те, що помічається чітка різниця між суспільствами, що може свідчити про масштабні відмінності даних сусідніх культур, які постійно стикалися і після цього обмінювались своїми культурними елементами. Носії цих культур поглинали елементи, що були для них зручними, і передавали далі. Південь України довгий проміжок часу був прикордонною зоною між кочовиками та осілим населенням, між релігіями – християнською та мусульманською, а це в свою чергу дає змогу досліджувати історію Олешківської Січі, використовуючи теорію фронтиру. Отримуємо змогу помічати процеси та явища, що раніше були не помітні через використання інших підходів. А побут олешківських (і кам'янських також) запорожців може стати точним знаряддям передачі взаємовпливів різних культур та є незораним полем для розвитку цієї теми.

2.4 Організація, устрій, побут Задунайської Січі – українські традиції, видозмінені впливом Великого Степового Кордону.

Життя запорожців в Кам'янській та Олешківській Січах було тісно взаємопов'язаним, адже проходило в один часовий період, який диктував спільні тенденції для них обох. А ситуація із Задунайською Січчю є іншою, адже перед її заснуванням козацтво вже мало досвід життя і діяльності на кримсько-турецьких землях, інтеграції в інакшу політичну та соціальну системи. Хоча існує певна схожість: як і в 1709 р., так і в 1775 р. Запорозькі січі були зруйновані російською владою з метою ліквідації центру вольності та запорозького соціуму взагалі.

Задунайська Січі розташовувалась посеред колишньої генуезької фортеці, де козаки відновили вали, їй належали острови Дранів і Святого Георгія, від лиману Разін і до лиману Кам'яного. Сама Січ складалась лише з однієї вулиці, на якій розташовувались 40 куренів (звичайні хати), а 38 з них мали таку ж саму назву, що й у Новій Січі¹, інші два курені - це паланка – місце, де жив кошовий отаман та його канцелярія, і титарня – місце, де жили священнослужителі, та була окремо збудована дерев'яна церква, шинок і пристань. Території, які відводились козакам, мали вигідні ресурси для проживання: родючі землі, дичина, рибні води. Це все перетворилося на основні промисли козаків - полювання, рибальство та спочатку невеликі господарства, які були засновані на землеробстві з допоміжним скотарством. Навколо Січі розміщувалися поселення одружених козаків і чоловіків, що навіть не належали до запорозького козацтва, там люди займалися господарством. Такі поселення підпорядковувались Січі, а серед турків називались райєю. Райя – назва поселень мирних жителів у Османській імперії, яке згодом у XVIII ст. стало стосуватися виключно християнських підданців османської та кримської влади. У цих поселеннях нараховувалось 150-1000

¹ Лазаревский А. С. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 г. // Невичерпні джерела пам'яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 263–267.

дворів, а населення за різними даними становило 15-20 тисяч осіб¹. Козаки, що жили в райях, займались землеробством та іншими промислами, а запорожці-рибаки, які не хотіли жити на Січі, платили до свого куреня десятину від прибутку («дежма»). До речі, цей податок був єдиним, що збирала Січ.

Щодо організації влади на Січі, то запорожці зберегли традиційну форму управління – військові збори (чоловіки райї, як правило, у виборах не брали участь), а судову, адміністративну, військову владу і деякі господарські обов'язки виконувала старшина, яка за традицією була виборною. Вибори кошового отамана супроводжувались традицією – молебень в церкві, звіт діючого отамана, вибори нового, а потім – проведення святкових дійств. На цій же раді обирали й писаря, осавула, товмача та обслуговуючий штат (конюх, кухар, тощо). Особливістю стало надання турецьким урядом отаману титулу «двобунчужний паша» та призначення драгомана (представника влади, що володів українською мовою та мав перекладати фірмани й листи), який контролював виконання умов і завдань козаками. Отаман хоч і мав необмежену владу, але він і вся Січ підпорядковувалися або браїлівському, або тульчинському паші, а тульчинський навіть отримав від султана звання «козак-баша» та мав право втручатися в разі потреби в справи Січі. Контроль січового товариства російською владою за часів Нової Січі також був присутнім, як і турецькою – над задунайцями, але характерною особливістю, яка свідчить про прийняття запорожців та їх інтеграцію у політичну систему, стало створення для козацтва нових титулів або найменувань на турецький лад («двобунчужний паша», «поткальські/буткальські козаки»²), що могло б пояснювати місцевій владі з ким вони мають справу та інтерпретувати їх як «своїх».

Як зазвичай зберігалось існування курінних військових рад, на яких вибирали курінного отамана, хорунжого, кухаря. Влада курінного отамана полягала у веденні військових, судових, адміністративних і господарських

¹ Бачинська О. А. Задунайські запорожці: козацьке буття в «післякозацьку добу»... С. 208.

² Бачинська О. А. Особливості інституалізації задунайських запорожців та дунайських козаків за матеріалами сфрагістики, вексилології та просторової локалізації. Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2019. Вип. 14. С. 121.

справ, а хорунжий був помічником у військовій сфері, кухар – у господарській. У разі потреби йти в похід вибирався полковник з курінних отаманів, якому надавався наказ від кошового і пернач, що був ознакою влади, після закінчення походу курінний повертався до своїх обов'язків. Писар мав опікуватися канцелярією та зберігати печатки, а канцелярія вела листування з турецькими урядовцями та видавала документи на виїзд за межі Січі, на яких повинна була стояти печатка та підпис отамана. Осавул повинен був займатися розв'язанням проблем з озброєнням, боєприпасами, також займався навчанням військової справи новачків.

А. Д. Бачинський склав список кошових та курінних отаманів разом з іншою старшиною, але, як зазначає сам автор, встановлено лише приблизні роки:

«1778-1779 (?) – Гнат Чорний

1787-1788 – Яким Гардовий

1790 - Григор Абдула, Таран

1792, 1795 – Трохим Помело

1792-1804 – Бахмат (Бахмацький, з перервами)

1798-1799 – Гаркуша

1807-1809 – Гнат Коваль

1816-1812 – Семен Калниболоцький

1813 - Рогозяний Дід

1814-1815 – Лях, Гордина, Литвин, Іван Таран

1816 - Василь Смик, Литвин

1817-1818 – Олекса Рясний, Олекса Сухина, Никифор Белюга(Білуга, Білюга), Іван Таран, Семен Мороз

1819-1820 – Василь Головатий

1821-1822 – Григорій Губа

1823-1824 – Гнат Стеблівський

1824 - Семен Мороз

1825 - Литвин

1825-1826 - Василь Чернега, Михайло Губа, Василь Головатий

1826-1827 - Василь Незамайловський, Андрій Стрільцов

1827-1828 - Василь Чернега, Йосип Гладкий»¹.

Список курінних отаманів та старшини ще більш неточний та потребує детальнішого вивчення. Також автор зазначає, що можуть бути згадані й наказні отамани, яких обирали зі старшини та ті мусили очолювати похід чи виконувати інші доручення кошового й тому мали такі самі повноваження як і у кошового. Але все-одно влада кошового та його обов'язки залишались при ньому та він зберігав свій вплив на певні сфери життя на Січі.

Відбулася трансформація соціального устрою в плані росту впливу райї на Січ. Це пояснюється тим, що навколишнє населення сплачувало податки Січі. Одружені козаки стали частіше відвідувати виборні ради, що й говорить про стирання меж між січовиками та райєю. При цьому збільшується майнова диференціація між місцевими жителями: багатшими стають господарі в райях, старшина, а біднішає звичайна сірома.

Можна помітити зміни і в судовій системі. Традиційно, незначними справами займалися курінні ради, а важливими – загальна рада під керівництвом кошового отамана. Новинкою стає участь турецьких пашів у судах, а в останній період існування Січі лише вони мали право призначати смертну кару. Поширеними злочинами були: зрада, крадіжка, вбивство, «здобичництво» (грабунок жителів райї та інших поселень, подорожніх). Кара за злочини включала в себе грошові штрафи або відшкодування, побиття палицями, повішення².

Задунайські січовики не розвинули військову справу до того рівня, який існував у старих Запорозьких Січах. Це може пояснюватися відсутністю постійної військової небезпеки, при цьому завдяки вдалому розташуванню Січі поруч навіть не знаходилися турецькі залоги та війська. Але запорожців ще й додатково обмежували: не дозволялося будувати оборонних валів, мати

¹ Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні / ред. кол. О. А. Бачинська та ін. // Т.2 - Одеса: ОКФА, 1998 р. С. 366

² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 83.

артилерію, вирушати в несанкціоновані походи, - саме тому на Січі не було кінноти, флоту, гармат, розвідувальних батальйонів та аванпостів, навіть не обирали обозного, у обов'язки якого входило б постачання боєприпасів, зброї тощо.

Задунайці постійно брали участь у російсько-турецьких війнах. Султан з метою заохочення запорожців до військової служби надавав Січі платню: курінь отримував 200-300 куруш (грошова одиниця в Османській імперії), кошовий отаман – 3000 куруш, курінні – 400 куруш на рік, та харчового продовольства разом з озброєнням (порох, свинець тощо). У вільний час козаки займались промислами чи заробітками. Безпосередньо в походах, як зазвичай, платня видавалась на кожного козака окремо. Також у походи вирушали священнослужителі з похідною церквою, а багаті козаки могли наймати замість себе охочих з числа втікачів з України. Було правило за яким наймати замість в себе в похід інших можливо було лише в тому випадку, коли чоловік уже був у поході. Але з усе більшою майновою диференціацією цього правила вже не дотримувались, до того ж були ще й випадки дезертирства¹. Очолював козаків наказний курінний отаман, а обирався він за такими принципами: знання доріг і місцевостей, військовий досвід, лідерські якості, але незалежно від цього велику увагу звертали на його «хозяйственные способности и жизненную честность»².

Основою економіки Січі залишалось полювання та рибальство. Рибалили козаки на узбережжі моря, лиманах між річками Південний Буг, Дніпро, Дунай, Дністер, та й на самих річках. Через виснажливість роботи було вигідно кожному куреню мати власні рибальські заводи, де інвентар був спільним і робота виконувалася за принципом черги, прибутки з якої вважались загальною власністю. Рибу засолювали та продавали, найбільше цінилися оселедці, але все-одно задунайська продукція вважалась дешевшою, ніж, наприклад, норвезька. Відомо, що у Галаці закуповували діжки та сіль. Також такою

¹ Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні... . С. 87-88

² Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні... . С. 87

роботою займалися і райя, одружені козаки, прибутки яких вважались власністю козацьких громад, і в той же час створювались приватні господарства, основані так само на кооперації праці. Річкові заводи оцінювались на ринках дешевше, ніж морські. Для організації рибних заводів потрібні були значні кошти, бо для морського заводу, якого називали «карманом», потрібно було декілька човнів-баркасів, а для річкового – «матули», - крім човна та інвентаря потрібен був ще й невід довжиною до 800 м. Полюванням займались здебільшого восени та взимку, а отримана здобич задовольняла як власні потреби, так і йшла на продаж. У райях розвинене було землеробство та скотарство, де бідні січовики могли отримувати роботу, а деякі вирушали на заробітки за кордони Січі, при цьому повинні були мати письмові дозволи від отамана, обов'язково позначені печаткою та підписом кошового. Скотарством займались здебільшого молдавани та болгары, які платили січовому товариству за оренду пасовищ. Зазвичай лише старшина займалась торгівлею продукцією за межами Січі.

Ще одним способом заробітку було «ходіння на здобич», тобто грабунки. Обкрадали задунайці місцевих багатців, які жили в райях та багатців-сусідів – молдавських, турецьких, болгарських, валаських. З цим явищем керівництво Січі, за вимогою турецького уряду, активно боролось, але вирішити проблему так і не змогло.

Курені на Січі нагадували українські традиційні хати. Стіни будували з лози та глини, а дахи – з очерету. Хата була поділена на дві половини сіньми, у яких знаходилася пічка, а в обох кімнатах розташовувався піл, під вікном - стіл і дерев'яні лави. Ці дві кімнати були призначені для відпочинку та могли вміщувати приблизно 100 козаків, але звичайним явищем було те, що більшість козаків вирушало на заробітки чи промисли, а постійно проживали в курені січовики похилого віку та інколи курінний отаман і кухар. Січовики, що займались рибальством, могли жити в землянках і напівземлянках за межами Січі. Біля самого куреня знаходився склад продовольства, а особливістю стала

популярність розміщення поряд невеликої земельної ділянки для огороду чи саду.

Для старшини була виділена окрема хата, яка називалась паланкою. Звичайно, краща кімната виділялась для кошового, а інші – для осавула та писаря, також тут же розміщувалася канцелярія Січі, а до будинку прибудовувалися ще й комори, конюшня, кухня тощо. Для священнослужителів призначена була спеціальна будівля – титарня, де й зберігались речі для богослужіння. Священника обирали на раді, а претендент мав знати церковне діло та бути грамотним. З обраним укладали договір і громада зобов'язувалась утримувати його платнею: грішми, зерном, іншими продуктами. Так як священник був виборний, тому й намагався пристосувати релігійні обряди під звичаї козаків, аби тим догодити, але були й такі, що й ревно оберігали та проповідували традиційні православні обряди та їх обов'язкове виконання: «Священик січової Покровської церкви Лук'ян Куліш в одній із своїх проповідей вказав на невідповідність християнським законам образу життя, який вели козаки»¹. Сама церква була дерев'яною та мала один купол. Цікавий факт, що на відміну від церкви, що була на Запорозжжі, Задунайська січова церква не мала спеціального місця для старшини. Тепер кошовий ставав біля правого кліроса.

Традиційно, у Січі був шинок, де продавались алкогольні напої (горілка, мед, пиво тощо), виготовлені самими козаками. Щороку в шинку могли заробити приблизно 22 тис. карбованців². Частина прибутку йшла на потреби Коша, часто продукцію продавали за межі володінь Січі.

Через багатонаціональне населення Січі та її округи, український побут зазнав змін, бо тепер поєднував елементи побуту інших етносів – турків, болгар, молдаван тощо. Це яскраво простежувалося в стравах, посуді, промислах і одязі. Як і раніше, січовики не мали однакового одягу, поширеними були широкі штани, заправлені в чоботи, синього або червоного

¹ Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва / В. Константинова, І. Лиман // Чорноморська минушина: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 4. С. 102.

² Бачинська О. А. Задунайські запорожці: козацьке буття в “післякозацьку добу”... С. 215.

кольорів довгий вовняний піджак, що підперізувався широким поясом, а на голові носили смушеву шапку, взуття – чоботи, панчохи, а й навіть турецькі черевики (ті, що із задраним носком). За свідченнями Ананія Коломійця, кошовий отаман носив турецьку куртку без рукавів (елек), червоний сукняний капран, сині шаровари, перський пояс¹. Та все ж схилиюсь до думки, що не всі кошові мали змогу дозволити собі такий дорогий одяг.

Духовне життя та культура козацтва ґрунтувалася на давніх українських традиціях і православній вірі. Січовики не завжди дотримувались всіх церковних обрядів через особливості роботи – риболовля, найми в далеких місцях, адже часто просто не мали можливості її покинути задля справляння богослужінь. Але все одно вони були відданими своїй релігії. Деякі похилі козаки, які не могли вже себе забезпечувати, вступали до монастирів². До речі, у шлюб на Січі вступали без вінчання, але завжди дотримувались весільних обрядів та було вільне розлучення³. Тобто, тоді існувало досить вільне ставлення козаків до особистого життя, бо не було правил щодо соціального статусу чи релігійної та етнічної приналежності жінки, але сповідання релігії самими козаками суворо контролювалося. Тож, у релігійному житті задунайці зберегли багато рис, які були традиційними, але до них додалися нові чи видозмінені, спрощені.

Серед місцевого населення були популярними думи, балади, пісні про події минулих часів (про І.Мазепу, С.Палія, Байду, Нечая тощо)⁴. Особливістю Задунайської Січі стало поширення освіти, чим займалися священнослужителі церкви. При церкві містилася школа, де навчали синів одружених козаків, а деякі діти з багатих сімей могли продовжити навчання у монастирях. До речі, в цій церковній школі могли навчатись всі бажаючі козаки, тому на Січі було чимало освічених. Також, ознакою поширення освіти була наявність бібліотеки,

¹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 р. р. С. 88.

² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 р. р. С. 85.

³ Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Невичерпні джерела пам'яті. 36. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 200.

⁴ Лупулеску. Русские колонии в Добрудже... С. 210.

яка розташовувалась в паланці та опікувався нею писар. Переважно там були рукописи та книги з філософських, духовних та історичних тем.

Хоч у Задунайській Січі дотримувались українських традиційних промислів, звичаїв у побуті та інших традицій, але Січ вже назавжди втратила колишнє першочергове призначення як самостійної бойової сили та перетворилася на військово-господарське поселення. Це підтверджує те, що військове діло було не таке розвинене як раніше (не було артилерії, кінноти, навіть аванпостів), навколо Січі були частково відновлені вали колишньої генуезької фортеці та з'явилися численні поселення одружених козаків і взагалі людей, що не мали навіть відношення до козацтва (наприклад, втікачів з України, які постійно поповнювали населення). Козаки вирушали в похід лише за наказом турецького уряду, а у вільний час займалися риболовлю, полюванням тощо. Взагалі, побут зазнав змін завдяки впливу інших народностей, особливо з числа представників мусульманського світу. Зазнала змін і судова система, бо унікальним явищем стало те, що деякі злочини могли розглядати паші, які опікувались (за наказом вищого турецького уряду) Січчю, а згодом кару на смерть могли призначати лише вони. Способами заробітку козаків були: риболовля, полювання, найми в райях чи за межами територій, які підпорядковувались Січі, торгівля, у поселеннях займалися ще скотарством і землеробством. Особливістю Січі стало поширення освіти через школу при церкві.

Степовий Кордон продовжував впливати на задунайців, адже території Буджаку, землі навколо Дунаю та прилеглих лиманів стали його останньою частиною, яка тримала межі Кордону. Запорожці зберегли свої традиції, але водночас інтегрувалися в систему Османської імперії, та вважали себе частиною Російської. Степовий Кордон трансформував політичний, соціальний та культурний устрій, військову справу січовиків, видозмінив їхні старі елементи культури та додав нові, залишив Задунайську Січ політичним центром козацтва, водночас перетворивши її у військово-господарче поселення.

Отже, розвиток Кам'янської, Олешківської та Задунайської Січей під кримською та османською владою увесь час супроводжувався намаганнями пристосуватися до нових соціальної, економічної, політичної систем. Козацтво мало можливість продовжувати жити на тих територіях як політичне угруповання, але бажання до самостійності, спокійної життєдіяльності та взагалі численні розбіжності з менталітетом мусульманського світу породили іншу ситуацію. Але показовим елементом їхнього функціонування є вплив Степового Кордону, котрий видозмінив певні козацькі традиції, спростив їх і додав нові. Степовий Кордон у результаті змінив саму ідею Січі – військова одиниця поступово почала перетворюватися у звичайне військове поселення. При цьому, козацтво намагалося слідувати січовим звичаям, та схоже, що вони залишалися лише нагадуванням про минулі звияги, про минуле славне суспільство. Адже з'явилися нові тенденції, через які підтримання звичних традицій вже було недоцільним і непотрібним.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки до дипломної роботи, можна сформулювати наступні підсумки.

Нами було досліджено послідовність розвитку головних подій з функціонування Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей. Визначено етапи зародження, активної життєдіяльності та занепаду трьох запорозьких суспільних утворень, також було виділено причини та передумови цих явищ, оцінено географічне розташування Січей та доступні природні ресурси. Через недостатню доступність великої кількості джерел, звісно, дане дослідження потребує подальшого розвитку та глибшого опрацювання.

Нами було визначено наступні особливості українського Степового Кордону. Степовий Кордон на українських сучасних територіях, генеза якого губиться ще в давніх часах – не є абсолютно унікальним явищем міжцивілізаційної та полікультурної взаємодії, проте він все-одно містить свої специфічні риси. Наприклад, Кордон об'єднує риси і «Кордону виключення», і «Кордону включення», простежується наявність різних цивілізаційних альтернатив і помітна велика дифузивність та рухливість Фронтиру тощо.

Степовий Кордон відобразився на козацьких суспільствах через взаємодію культурних і матеріальних елементів сусідніх народів. Цей процес цілком можна визначити навіть залучивши доступний нам масив писемних і археологічних джерел. Про глибоку взаємодію фронтирних народів свідчить використання слів, понять, особливостей військової справи, побутових звичаїв турецького і татарського походження, масове користування імпортованими речами східного походження (одяг, люльки, зброя, архітектурно-декоративною керамікою, посудом тощо). Всі три розглянуті Січі змогли частково інтегруватися в соціальну та політичну систему мусульманської держави, про що свідчить економічний розвиток, їхня участь у військових кампаніях, а також поширення тенденції створення для козацтва нових титулів або найменувань на

турецький лад («двобунчужний паша», «поткальські / буткальські козаки»). Та все ж попри потужний вплив на запорожців Степового Кордону є те, що незважаючи на таку тісну взаємодію, цим народам так і не вдалося утворити ціле та єдине суспільство. Також не можна впевнено говорити про повну інтеграцію Січей, адже результатом їхнього існування на території Кримського Ханства став перехід до Російської імперії. Очевидно, що запорозьке і задунайське козацтва в ідеалі бажало створити суспільні організації на минулий лад, тобто зберегти давні традиції життя, але цьому перешкоджали плани та дії як Російської, так і Османської імперій, яких цікавила можливість розширення влади, через що наявність військової сили у вигляді козацтва була доволі вигідною. Водночас, саме ця військова сила була для даних держав небезпечною, тому, зважаючи на це, посилювалися тенденції обмеження військової сфери запорожців. Тому головною трансформацією козацької суспільної організації під протекцією турків і османів є зміна ідейного навантаження козацької служби та ролі Січі, адже з'являються тенденції перетворення військової одиниці у звичайне військове поселення безпосередньо через видозмінення військової справи. Трансформаційні елементи помічаються також у соціальному та культурному устрої, про що свідчить збільшення ролі навколишніх поселень у функціонуванні Січі, а вплив мусульманського світу позначається на додаванні нових традицій та видозміні (спрощенні) старих.

Наразі ця тема досі залишається маловивченою, хоча є актуальною, якщо брати до уваги сучасні події, які відбуваються в Україні. Маємо надію, що незабаром дана ситуація зміниться на краще та вивчення історії козацтва методами археології з урахуванням теорії Степового Кордону набуде ширшого масштабу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова), Апанович О. М, Боряк Г. В, та ін.; Наук. ред. тому Бутич І. Л. Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України; Центральний державний історичний архів України; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Том 1. К., 1998. 698 с.
2. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Укр. ін-т нац. пам'яті [та ін.]; упоряд. С. Павленко; відп. ред. С. Леп'явко. Київ: Києво-Могилян. акад., 2009. 1053 с.
3. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. 2010. № 3-4. С. 145-166.
4. Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до укр.-рус. етнології / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Львів, 1899. Т.1. С. 33-52.
5. Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709) К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с. Перекладено за виданням: Daniel Krman, ml (1663-1740) / Itinerarium (Cestovný denník z rokov 1708-1709) / Štúdiu o diele napísal Josef Minárik. Životopis a poznámky napísal a text preložil Gustav Victory. — Bratislava, 1969. URL: <http://litopys.org.ua/krman/krm.htm> (дата звернення: 02.03.2024).
6. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.; Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-

- Ukrayna Bozkır Serhatti] / Олександр Середя [= Oleksandr Sereda]. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.
7. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. Часть 2. 1691-1722. Москва: В Университетской типографии, 1859. 340 с.
 8. Бычков А. Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В. И. Головина. 1871. 475 с.
 9. Корж Никита Леонтьевич (1731-1835). Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса : в городской тип., 1842. 94 с.
 10. Лазаревский А. М. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская. старина. 1891. № 11, ноябрь. С. 295-299.
 11. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852. 92 с.
 12. Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) и Коломацкие челобитные / Изд. Ал. Лазаревского. Киев, 1890. 44 с.
 13. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9 (январь-декабрь 1709 г.). Вып. 1 / Ред. Б. Б. Кафенхауз. АН СССР. Институт истории. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 529 с.
 14. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VI. 1720 – 1722. СПб., 1830. 817 с.
 15. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VII. 1723 – 1727. СПб., 1830. 933 с.

16. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VIII. 1728 – 1732. СПб., 1830. 1004 с.
17. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том IV. 1700 – 1712. СПб., 1830. 889 с.
18. Судиненко Михаил Осипович. Материалы для отечественной истории / Изд. Михаил Судиненко, пред. Врем. комис., высоч. учрежд. при киевск. воен., подольск. и волын. ген.-губернаторе. Т. 1-2. Киев : Унив. тип., 1853-1855. 2 т. ; 22 см. Т. 2. 1855. [6], IV. 515 с.
19. Эварницкий, Дмитрий Иванович. Источники для истории запорожских козаков : [в 2 т.]. Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. Т. I . 1908. 1072 с.
20. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
21. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Телегін Д. Я. (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. Київ: ІЗМН, 1997. 336 с.
22. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра. Львів: Видавництво «Апріорі», 2016. 544 с.
23. Бачинський А. Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я. О., 1995. Вип. 1. С.53-65.
24. Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Іст. краєзнавство Одещини: 36. Матеріалів. Вип. 6: З історії та етнографії росіян Одещини. О., 1995. С. 7-23.

- 25.Бачинський А. Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р. Травень // Зап. ист. Ф-та ОГУ им. И. И. Мечникова: Историография и спец. дисциплины. О., 1995. Вып. 1. С. 241-248.
- 26.Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні.// Невичерпні джерела пам'яті./ред. кол. О. А. Бачинська та ін.; Одеська обласна державна адміністрація, Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, Інститут археології НАН України. Одеса: ОКФА, 1998. Т. II. 390 с.
- 27.Бачинський А. Д. Задунайська Січ в оповідях козаків сучасників // Записки наук. тов-ва ім. Шевченко. Т. ССXXXI.: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Л., 1996. С. 483-495.
- 28.Бачинський А. Д. Задунайська Січ: національний склад // Південь України складання української державності: Історія і сучасність: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. в Одесі / Одес. держ. ун-т. О., 1994. Ч. 1. С. 48-50.
- 29.Бачинський А. Д. Задунайська січ і Росія: остання чверть XVIII ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Вип.1. Одеса, 2006. С. 105-121.
- 30.Бачинський А. Д. Січ Задунайська 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. Одеса: МП «Гермес», 1994. 121 с.
- 31.Бачинська О. А. Задунайські запорожці: козацьке буття в “післякозацьку добу” // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах; Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. 2012 С. 201-216.

- 32.Бачинська О. А. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск XIX. Запоріжжя: ЗГУ, 2005. С. 89-93.
- 33.Бачинська О. А. Катирлезька Задунайська Січ: поява, статус, організація козацької служби // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали V Міжнар. наук. конф. Одеса. 24-25 квітня 2015 р. С.30-33.
- 34.Бачинська О. А. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII-XIX ст.). Одеса, 2009. 256 с.
- 35.Бачинська О. А. Особливості інституалізації задунайських запорожців та дунайських козаків за матеріалами сфрагістики, вексилології та просторової локалізації. // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2019. Вип. 14. С. 119-132.
- 36.Бачинська О. А. Українське населення придунайських земель XVIII — початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння): Монографія. Одеса: Астропринт, 2002. 328 с.
- 37.Бачинська О., Серeda О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр.// Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: збірка наукових праць. Одеса, 2012. Випуск 7. С. 150-159.
- 38.Бачинська О., Серeda О. Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за. ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О. 2021. Вип. 16. С. 131-137.
- 39.Бачинська О., Серeda О. Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи (кінець XVII–XVIII ст.) // Крим від античності до

- сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В.Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 274-291.
- 40.Бачинська О. А., Чухліб Т. В. Історія козацтва після знищення Запорозької Січі (1775 – 1905). К.: Арій, 2016. 464 с.: іл.
 - 41.Бережна Л. Дари Мазепи. Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII століття. Київська Академія. 2015. № 12. С. 222-240.
 - 42.Бойко В. Запорожці за Дунаєм // Пам'ятки України. 1991. № 12. С. 52-54.
 - 43.Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2011. 503 с.
 - 44.Верговський С., Власов О. До відтворення куреня Кам'янської Січі. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 21, ч. I. К., 2012. С. 92–100.
 - 45.Верига В. Задунайська Січ. // Нариси з історії України (кінець XVIII-початок XIX ст.). Л., 1996. С. 37-42.
 - 46.Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. К.: Інститут історії України, 2015. 482 с.
 - 47.Власов О. В. Карасенко Б. О. 3-D візуалізація козацького куреня з Кам'янської Січі // Заповідна Хортиця. Запоріжжя: ПП В.І. Антіпов, 2012. С. 28-35.
 - 48.Власов О. Кам'янська запорозька січ як туристичний об'єкт: проблеми та перспективи // Краєзнавство. Вип № 2. 2012. С.97-102.
 - 49.Вовк Галина. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918) // Українська бібліографія. Київ: Всеукраїнська академія наук. Бібліографічна комісія, 1929. Вип. 3. 80 с.

- 50.Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII – XIX ст. : підручник. Херсон: ПРІПО. 2001. 176 с.
- 51.Водотика С. Г., Сінкевич Є. Г. Історія Херсонщини: Навчальний посібник. Херсон: Айлант, 2003. 202 с.
- 52.Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 101-114.
- 53.Волков А. В. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Кам'янській Січі у 2018 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. / Збірник наукових статей. Випуск 28. Київ. 2019. С. 34-40.
- 54.Волков А. В. 2019. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі у 2018 році. Науковий архів ІА НАНУ.
- 55.Волков А. В. 2020. Звіт про проведення археологічної розвідки «Республіканець – 2019». Науковий архів ІА НАНУ. С. 133-146. URL: <https://www.researchgate.net/publication/> (дата звернення: 23.03.2024).
- 56.Волков А. В. Результати археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях села Республіканець у 2020 році. URL: <https://www.researchgate.net/publication/> (дата звернення: 23.03.2024)
- 57.Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том 1. До початку XI віка. Видавниче товариство «Книгоспілка». Нью-Йорк. 1954. 692 с.
- 58.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 4: XIV – XVI віки – відносини політичні. К.: Наук. думка. 1993. 535 с.
- 59.Гуржій О. Олешківська Січ (1711-1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику // Краєзнавство. 2011. № 2. С. 230-236.
- 60.Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (14-18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів. 1991. Т. ССXXII. С. 28-44.

61. Діденко С. Особистості будівництва козацьких куренів на Запорізькій Січі // Дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 4. Київ: Бібліотека «Часи козацькі», 1995. С. 13–14.
62. Залізняка Л. Л. Дмитро Якович Телегін // Археологія. 2011. № 1. С. 143–145.
63. Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Відп. ред. Н. М. Кузовова. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 18–19 квітня 2019. 112 с.
64. Івангородський К. В. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського Ханства (XV – XVII ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2005. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. С. 9–12.
65. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 1 / Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, А. О. Гурбик, О. І. Гуржій та ін. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. 800 с.
66. Кащенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. Дніпропетровськ: Січ, 1991. 494 с.
67. Каюк С. Задунайська Січ: участь запорожців у політичних подіях Османської імперії кінця XVIII–початку XIX ст. // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) Bildiriler (Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800 pp.) / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. İstanbul: «Çamlıca», 2015. S. 803–812.
68. Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу

- історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. Вип. 4. Одеса, 2008. С. 72-78
- 69.Каюк С. Фронтирні спільноти Південної України другої половини XVIII – початку XIX ст.: відповідь імперіям. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб. наук. праць / за ред. В.А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 34-46.
- 70.Книш А. Про Банатську Січ та галицьку родину Банат-Мікляш. URL: <https://photo-iviv.in.ua/>(дата звернення 01.04.2024).
- 71.Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича // Український історичний журнал. 2011. Номер 3. 72 с.
- 72.Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень / упоряд. В. Г. Панченко; ред. В. В. Грибовський. Вип. 4. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. 201 с.
- 73.Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упорядн.) та ін. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ; Запоріжжя, 1998. 252 с.
- 74.Козловський А. О. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі. // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 1. К., 1992. С.15-25.
- 75.Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія.1991. № 4. С. 43-57.
- 76.Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 387 с.
- 77.Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. і «відновлення давнього з панством Кримським братерства, союзу військового і підтвердження

- вічної приязні» // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 261-274.
- 78.Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межевої комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. Запоріжжя: Видавництво ВАТ “Мотор Січ”, 2004. 80 с.
- 79.Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, доопр. ВД «ШКОЛА», 2013. 680 с.
- 80.Кривицька О. В. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. // Наукові записки ІПіЕНД ім. ФЕ Курбаса НАН України. 2015. С. 173-197.
- 81.Криlach К. І. Задунайська Січ у працях Ф. К. Вовка // Укр. козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукр. іст. читань. К.; Черкаси, 1994. С. 165-168.
- 82.Крупницький В. Задунайська Січ // Енциклопедія українознавства. Львів., 1993. Т.2. С. 712-713.
- 83.Левітас Ф. Л. Тараненко М. С. Новий довідник: Історія України. Київ: ТОВ «КАЗКА», 2012. 6-е вид., стереотипне. С. 326-328.
- 84.Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя: РА Тандем-У. 2001. 64 с.
- 85.Липа Ю. Призначення України. Друге незмінене видання. Накладом Української Книгарні «Говерля». Нью-Йорк. 1953. 307 с.
- 86.Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В. 2. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. К.: Основи. 1994. 554 с.
- 87.Луняк Євген. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія / Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 508 с.

- 88.Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX століття. Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1999. Вип. 4 (5). С. 240-251.
- 89.Малоросійські справи. Описи фонду № 124 Російського державного архіву давніх актів / Упоряд. Тетяна Таїрова-Яковлєва; наук. ред. і передм. В. О. Щербак; відп. за вип. В. Й. Соловійова. Київ : Вид-во "КЛЮ", 2021. 651 с. : табл. – (Джерела; т. 2).
- 90.Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.: Колективна монографія / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю. та ін.. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.
- 91.Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / ред. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К., 2006. Т. 1. 591 с.
- 92.Мільчев В. І. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр.: (дослідж. та матеріали) / Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня, Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських, Запоріз. філ. Запоріжжя: Тандем-У, 2007. 170 с.
- 93.Мільчев В. І. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXVI. С. 217-223.
94. Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2009. 108 с.

- 95.Могульова С. М. Нові дані з історії Задунайської Січі // Пробл. історії запороз. Козацтва в сучас. іст. науці та музейній практиці: Матеріали першої респ. наук.-практ. конф. Д., 1990. С. 149-153.
- 96.Могульова С. М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. № 2. 111 с.
- 97.Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки Бериславського району Херсонської області. Археологічна карта. Херсон : Айлант, 2007. 108 с.
- 98.Павленко В. Я. Запорозьке козацтво на території Херсонщини. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2014. 79 с.
- 99.Паталах О. Ю. Відлуння Великого Степу. Історія Північного Причорномор'я в особах. Херсон: Наддніпряночка, 2009. 200 с.
- 100.Паталах О. Ю., Голобородько Ю. К. Форпости козацької волі. Херсон. обл. орг. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Херсон : Ред.-вид. від., 1992. 28 с.
- 101.Петрашина П. Д. Керамічні вироби з території Кам'янської Січі (за матеріалами археологічних досліджень 1972-2009 років) // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції "Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці". Спец. вип. Запоріжжя, 2011. С. 334-339.
- 102.Пилипенко В. Східне обличчя козака Мамає: східні впливи та українське козацтво // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 134. С. 18-23.
- 103.Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1965. Т.1. 398 с.

- 104.Рябінін-Скляревський О. До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828 рр.) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Укр. АН. 1929. Ч. 4-5: Секція соціально-історична. С. 59-64.
- 105.Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Наук. зб. за рік 1928. К., 1928. С. 108-138.
- 106.Рябінін-Скляревський О. Запорозькі бунти дунайців 1771-1774 рр. і початок Задунайського Коша // Наук. зб. за рік 1927. Зап. Укр. наук. т-ва в Києві: Іст. секція / Під ред. М.Грушевського. Т.26. К., 1927. С. 65-83.
- 107.Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г.Л.,Сапожников І.В. А.А. Рябинин-Скляревський. Матеріали к биографии. Одеса, 2000. С. 83-178.
- 108.Сапожников І. В. Задунайська січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого// Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя: Тандем-У, 2001. Вип.6. С. 249-254.
- 109.Сапожников І. В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю (до 170-річчя скасування Задунайської Січі): монографія / відп. ред. Г. В. Сапожникова, пер. з рос. Т. С. Приходченко; Буго-Дністровська експедиція ІА НАН України, Перша українська гімназія, ПП «Петро Екзотик». Іллічівськ: 2-е вид., перероб. і доп. 1998. 72 с.
- 110.Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. Вип. 4. Одеса, 2008. С. 55-72.

- 111.Симоненко І. Сучасний стан пам'ятних місць українського козацтва на Низовому Дніпрі / Ігор Симоненко, Олена Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 9. К., 2000. С. 9–10.
- 112.Симоненко Р. Г. Айналі-Кавакська конвенція 1779 // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.
- 113.Служинська І. Донщина як ареал порубіжжя й історична земля. // Регіональна історія України. Вип. 5. 2011. С. 121-132.
- 114.Сокульський А. О. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ. 1974. № 81. 129 с.
- 115.Телегін Д. Я. Археологічні дослідження на Олешківській Січі у 1991 – 1992 рр. / Дмитро Телегін, Василь Бойко // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 2. К., 1993. С. 40–43.
- 116.Телегін Д. Я. Археологічні дослідження Олешківської козацької Січі / Д. Я. Телегін, О. М. Титова // Україна і Туреччина: Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. К.: Шлях, 2003. С. 67-68.
- 117.Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. К., 1997. С. 30–50.
- 118.Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра // Краєзнавство. 2011. С. 240-247.
- 119.Титова О. М. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К.: Шлях, 2002. Вип. 11. С. 81-84.
- 120.Титова О. М. Дослідження куреня на Олешківській Січі / Олена Титова, Василь Бойко // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. Вип. 4. К., 1995. С. 5–9.
- 121.Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В.

- Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. К.: Інститут історії України. 2014. 671 с.
122. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. І. Гуржій, В. М. Матях (відп. секр.), А. Г. Морозов, В. М. Ричка, А. Ю. Чабан, Т. В. Чухліб, Ф. П. Шевченко. НАН України. Інститут історії України; Черкаський державний педагогічний інститут. Вип. 5. Київ; Черкаси, 1995. 220 с.
123. Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 463 с.
124. Чміль Л. В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. К., 2010. С. 4–10.
125. Чорновол І. П. Компаративні фронтити: світовий і вітчизняний вимір [Монографія] / Наук. ред. Зашкільняк Л. К.: Критика, 2015. 376 с.
126. Чорновол І. П. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру. // Регіональна історія України. Вип. 5. 2011. С. 75-100.
127. Чухліб Т. В. Ясський мирний договір 1792 (1791) // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с.
128. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. К.: Видавничий дім "KM Academia", 2000. 300 с.
129. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. Іл. О.М. Апанович. Львів: Світ. 1990. Т. 1. 319 с.

- 130.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т. Т.2 . Львів: Світ. 1991. 392 с.
- 131.Яворницький Д. І. Число и порядок запорожских сечей. Число и порядок запорожских сечей // Киевская старина. Т. IV. 1884. С. 589-608.
- 132.Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К.: Час.1993. 656 с.
- 133.Вертильяк М. І. Записки одесского общества истории и древностей. Т. І. Одесса, 1844. 670 с.
- 134.Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон. 1903. Кн. 1. 178 с.
- 135.Гошкевич В. И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон. 1912. Вып. 2. 86 с.
- 136.Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год. Вып. 5. Херсон: Изд. гор. упр., 1915.
- 137.Забелин И. История русской жизни. Т.1. М. 1876. 674 с.
- 138.Ильинский В. Е. Новые данные о куренях Каменской Сечи (охранные раскопки 2009 года) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 79-85.
- 139.Ильинский В. Е. Отчет о работе археологической экспедиции НЗХ на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района, Херсонской области). НА НЗХ. № 679. 157 с.
- 140.Ильинский В. Е. 1989. Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г. Науковий архів ІА НАНУ.
- 141.Лазаревский А. С. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина. 1891. № 11, ноябрь. С. 295-299.
- 142.Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк//Невичерпні джерела пам'яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. 200 с.

- 143.Малинова Г. Л., Сапожников И. В. Рябинин-Скляревский А. А. Материалы к биографии. Одеса, 2000. С. 83-178.
- 144.Найдена Олешковская Сечь // Рабочая газета. К., 1990. С. 209–210.
- 145.Сапожников И. В. Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776 – 1795 гг.)//Архів. Документ. Історія. Сучасність. Одеса: Друк, 2001. С. 245-256.
- 146.Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. / Отв. ред. М.А. Усманов. 2-е изд, испр и доп. Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость». 2016. 764 с.
- 147.Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб., 1888.
- 148.Lattimore O. Studies in Frontier History; Collected Papers 1928–1958. London: Oxford University Press, 1962. 565 p.
- 149.McNeill W. Europe's Steppe Frontier. 1500-1800. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1964; ejusd. The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir. 264 p.
- 150.Prescott R. V. The Geography of Frontiers and Boundaries. Routledge. London. 2014. P. 192.

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи на тему

«Під владою Криму та Османів: Олешківська, Кам'янська, Задунайська Січі.

Трансформація соціального та політичного устрою, військової справи
українських козацьких спільнот Великого Степового кордону.»

студентки історичного факультету

Зубревої Анастасії Олексіївни

У дипломній роботі представлені результати дослідження трансформаційних елементів соціального та політичного устрою, військової справи Січей, що перебували під протекцією Кримського Ханства та Османської імперії: Кам'янської, Олешківської та Задунайської. Нами було простежено етапи розвитку даних Січей, ключові події у житті місцевого козацтва та трансформації (заміна, спрощення, збереження традицій) їхніх військових звичаїв, побуту та соціально-політичного устрою. Результати дослідження дозволили виявити тенденцію перетворення даних Січей із самостійної військової одиниці у військове поселення, що спричинене зміною ідейного навантаження серед козацької спільноти.

У першому розділі розглянуто динаміку існування Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей, висвітлено основні головні події, їх причини та передумови. У другому розділі було виділено характеристики Степового Кордону української ділянки та було проаналізовано його вплив на різні сфери життєдіяльності козацької спільноти.

Ключові слова: козацтво, Степовий Кордон, Османська імперія, Російська імперія.

The summary of the diploma work

«Under the rule of the Crimean Khanate and the Ottomans: Oleshkivska, Kamianska, Zadunayska Sich. Transformation of the social, political system and warfare of the Ukrainian Cossack communities of the Great Steppe Frontier.»

of the student of the Faculty of History

Zubreva Anastasia

The thesis presents the results of a study of the transformational elements of the social and political system and military affairs of the Sich, which were under the patronage of the Crimean Khanate and the Ottoman Empire: Kamianska, Oleshkivska and Zadunayska Sichs. We have traced the stages of development of these Sichs, key events in the life of the local Cossacks and transformations (replacement, simplification, preservation of traditions) of their military customs, way of life and socio-political system. The results of the study revealed the tendency of transforming these Sichs from an independent military unit into a military settlement, which was caused by a change in the ideological load among the Cossack community.

The first section examines the dynamics of the existence of the Kamianska, Oleshkivska, and Zadunayska Sichs, highlighting the main events, their causes and preconditions. The second section highlights the characteristics of the Steppe Frontier of the Ukrainian area and analyses its impact on various spheres of the Cossack community.

Keywords: Cossacks, Steppe Frontier, Ottoman Empire, Russian Empire.